

TERORIZAM KAO PRIJETNJA GOSPODARSKOM RASTU – MIT ILI STVARNOST?

Ivan Mintas *

UDK: 323.28:338.14

355.01:338.48

Pregledni rad

Primljeno: 9. V. 2018.

Prihvaćeno: 9. XI. 2018.

SAŽETAK

Na pitanje utječe li i u kojoj mjeri terorizam na gospodarski rast nije moguće dati jednoznačan odgovor. Iako su izravni troškovi terorizma povezani s uništenjem imovine najvidljiviji, njih često mogu nadmašiti neizravni troškovi. U tom kontekstu, ovisno o karakteristikama pogođene zemlje, terorizam može i ne mora imati značajan utjecaj na njezino gospodarstvo. Kada je negativan učinak terorizma na gospodarstvo i utvrđen, analizirane studije uglavnom su ukazivale na ograničene, iako često statistički značajne makroekonomske posljedice. Ove posljedice bile su izraženije na lokalnoj razini, ali učinci terorizma najčešće nisu bili toliko snažni da bi doveli do većih i/ili trajnijih učinaka na ukupan BDP zemlje. Ovaj zaključak vrijedi za većinu zemalja, iako je učinak terorizma na gospodarstvo znatno slabiji, a ponekad i nepostojeći, u većim i gospodarski razvijenijim zemljama s višom razinom dohotka. S druge strane, učinak terorizma je izraženiji ako se promatra njegov utjecaj samo na neke gospodarske grane, u prvom redu na one koje ne ovise isključivo o ekonomskim zakonitostima, već i o psihologiji potrošača, kao što je turizam. Ove posljedice mogu biti posebno izražene u zemljama u razvoju, osobito ako su politički nestabilne, a turizam u njima ima velik udio u BDP-u pa nagli pad turističkih dolazaka i prihoda od turizma može uvelike utjecati na ukupan gospodarski rast zemlje. Međutim, unatoč relativno velikoj ranjivosti turizma na pojavu terorizma, studije su uglavnom pokazale da se turizam prilično brzo oporavlja i da učinci terorizma na njega nisu dugotrajni pod uvjetom da se ne radi o kontinuiranoj ili dugotrajnijoj terorističkoj kampanji. Dakle, na pitanje utječe li terorizam na gospodarski rast neke zemlje, sažeto bi se moglo odgovoriti: da, vjerojatno utječe na negativan način, ali učinak je situacijski i vremenski uvjetovan. Hoće li taj učinak biti statistički značajan, ovisi o nizu faktora od kojih su najznačajniji težina i dugotrajnost terorističkih akata ili terorističke kampanje, društvena, politička i gospodarska struktura pogođene zemlje, te njezina razina dohotka i ovisnost o sektorima ranjivijima na pojavu terorizma. Osim toga, posljedice koje određena država i društvo trpe od terorizma često su i subjektivne te se teško mogu objektivno kvantificirati isključivo u matematičkim i ekonomskim kategorijama.

Ključne riječi: terorizam, makroekonomija, BDP, turizam, izravna strana ulaganja, trgovina, potrošnja.

* Mr. sc. Ivan Mintas (ivan.mintas@gmail.com) uposlen je u Ministarstvu vanjskih i europskih poslova Republike Hrvatske i polaznik je doktorskog studija politologije na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Stajališta iznesena u radu osobna su stajališta autora te ne predstavljaju stajališta institucije u kojoj je zaposlen.

UVOD

Iako se autori ne mogu u potpunosti usuglasiti oko definicije terorizma, moglo bi se reći da najvažnije elemente terorizma objedinjava definicija prema kojoj terorizam predstavlja „namjernu uporabu nasilja i zastrašivanja usmjerenu na široku publiku kako bi se zajednicu (vladu) prisililo na popuštanje politički ili ideološki motiviranim zahtjevima” (Krieger i Meierrieks 2001: 4, v. Sandler 2016. prema: Geys i Qari 2017: 289). Uobičajeno se, osobito intuitivno, smatra da terorizam predstavlja prepreku gospodarskom rastu i razvoju neke zemlje prvenstveno zbog njegove sposobnosti ugrožavanja političke stabilnosti koja je preduvjet gospodarskog rasta (Bilandžić 2013: 43), te povećanja neizvjesnosti i rizika u suvremenoj ekonomiji (Bilandžić i Lucić 2014: 4), ali i kroz potencijalan izravni i neizravni utjecaj na makroekonomske pokazatelje i posebno osjetljive gospodarske grane, što sve zajedno sasvim sigurno ima učinak i na strukturu državne moći, uključujući njezinu gospodarsku moć (Bilandžić i Lucić 2014: 1). Osobito su ranjive zemlje koje su pogođene većim brojem terorističkih napada ili unutarnjim sukobima, kao i zemlje snažno ovisne o gospodarskim granama osjetljivim na pojavu terorizma. Ovo pitanje važno je i za Hrvatsku kao zemlju u kojoj devizni prihodi od turizma u odnosu na BDP iznose visokih 18%, što predstavlja najviši omjer u Europskoj uniji (Turizam u 2016. godini, 2017: 2), te u kojoj je neizravni doprinos turizma gospodarstvu još i veći, posebice uzimajući u obzir činjenicu da se u Hrvatskoj veliki broj domaćinstava bavi turizmom kao dodatnom djelatnošću. Tome u prilog govore i podaci WTTC-a prema kojima je 2017. u Hrvatskoj ukupan doprinos putovanja i turizma BDP-u iznosio 25% BDP-a, s predviđenom tendencijom rasta na 31,7% do 2028. godine (*Travel & Tourism Economic Impact 2018*: 1). Istovremeno rizik od terorističke prijetnje povećava relativno velik broj radikalnih islamista u hrvatskom susjedstvu, gdje se, prema nekim procjenama, nalazi više od 10.000 sljedbenika salafizma (Sigurnosno-obavještajna agencija 2017: 9), uključujući i povratnike s bojišta u Siriji i Iraku.

Stoga je opravdano postaviti pitanje kakve bi bile ekonomske posljedice eventualnog terorističkog napada na tlu Hrvatske, koja bi se prema kriteriju visoke ovisnosti o turizmu mogla svrstati u skupinu zemalja relativno ranjivih na pojavu terorizma. Na ovo pitanje nije moguće dati pouzdan odgovor jer je svaki slučaj terorizma specifičan te su njegove posljedice situacijski i vremenski uvjetovane. Međutim, osnovnu polaznu točku za pokušaj procjene eventualnih posljedica terorizma predstavljaju informacije utemeljene na iskustvu drugih zemalja. U tom pogledu ovaj rad predstavlja stanoviti oblik metaanalize kojom se kroz opsežan pregled literature analizira niz studija i članaka koji su se bavili ovim pitanjem na uzorku većeg broja zemalja i iz kojih se potom pokušavaju izvući opći zaključci o mogućim gospodarskim posljedicama terorizma.

Iako se studije o utjecaju terorizma na nacionalna gospodarstva počinju pojavljivati već krajem 1960-ih (Ak i dr. 2015. prema: Çinar 2017: 100), sustavnije analize počinju tek nakon napada 11. rujna (Bassil 2013: 416), baveći se istraživanjem utjecaja ekonomskih varijabli na terorizam (npr. Choi 2015), odnosno istraživanjem utjecaja terorizma na gospodarski rast ili druge ekonomske varijable (Drakos i Kallan-

dranis 2015: 600; Nitsch i Schumacher 2004; Blomberg i Hess 2006; Mirza i Verdier 2008. prema: Gries, Krieger i Meierrieks 2011: 495; Llussá i Tavares 2011: 108; Bird, Blomberg i Hess 2008: 262...). Slično je i s istraživanjem povezanosti terorizma i turizma, gdje je broj radova do 2001. godine bio vrlo malen da bi se nakon terorističkih napada na SAD počeo rapidno povećavati (Dabić, Mikulić i Novak 2017: 188).

Stoga je svrha ovoga rada pregledom i analizom većeg dijela dostupne literature pokušati donijeti neke opće zaključke o ekonomskim posljedicama terorizma te odgovoriti na pitanje kakve su uistinu te posljedice i koliko su one značajne za gospodarstvo. Pritom će se posebna pozornost posvetiti utjecaju terorizma na turizam kao posebno ranjiv sektor o kojemu je u velikoj mjeri ovisno hrvatsko gospodarstvo. Radi ograničene veličine ovoga rada manje pozornosti posvetit će se nekim drugim gospodarskim sektorima na koje terorizam također može imati veliki učinak (promet, osiguranje, kretanje burzovnih indeksa...), što eventualno može biti predmetom istraživanja nekih budućih radova.

UČINCI TERORIZMA NA GOSPODARSTVO

Primarni cilj terorističkih skupina je kroz uzrokovanje što veće ljudske, gospodarske, političke i društvene štete stvoriti atmosferu straha i nesigurnosti te na taj način primorati vlasti na određene koncesije ili potaknuti određene političke promjene (Bilandžić 2013: 39; Spencer 2012: 8). Pritom valja imati na umu da su smrtonosnost i težina napada u pravilu veći ako je napad organizirala neka teroristička skupina nego u slučaju samotnjačkog terorizma (Alakoc 2017: 509). Nanošenje gospodarske štete često je jedan od glavnih ciljeva terorista (Meierrieks i Gries 2012: 452), što pokazuje i podatak da je čak trećina svih terorističkih napada od 1970. do 2006. bila usmjerena na gospodarstvo i gospodarske objekte (Dugan i dr. 2008. prema: Bilandžić 2013: 39). Slični su podaci START-a, čije je istraživanje pokazalo da su poslovni subjekti u razdoblju od 1970. do 2011. bili meta 26,2% terorističkih napada (START, 2009–2012. prema: Bilandžić i Lucić 2014: 6), odnosno 25% u razdoblju od 1970. do 2013. (START, 2015. prema: Bilandžić i Lucić 2015: 7–8).

Gospodarsku štetu uzrokovanu terorizmom nije jednostavno izračunati jer terorizam na gospodarstvo može utjecati na razne načine, izravno ili neizravno, u kratkoročnom, srednjoročnom ili dugoročnom razdoblju (Ocal i Yildirim 2010. prema: Mehmood 2014: 510; Buesa i dr. 2007: 491). Terorizam također može utjecati na legitimitet vlasti i političku stabilnost zemlje, čije narušavanje može imati daljnji negativan utjecaj na gospodarski rast te ekonomsku stabilnost i napredak zemlje općenito (Chang i Zeng 2011. prema: Bilandžić i Lucić 2014: 5). Neke od mogućih posljedica odnose se primjerice na izravnu štetu uzrokovanu uništavanjem imovine, rast transakcijskih troškova, preusmjeravanje javne potrošnje u neproduktivan sigurnosni sektor, odljev ljudskog, fizičkog i financijskog kapitala i dr. (Gries, Krieger i Meierrieks 2011: 495).

Neposredno nakon terorističkog napada najvidljiviji su izravni troškovi povezani s uništenjem imovine (Bruck i Wickstrom 2004. prema: Bassil 2013: 418), ali postoje i

neizravni učinci koji mogu dugoročno utjecati na gospodarski rast i razvoj pogođene države i čak nadmašiti izravne troškove, ponajviše kroz potencijalno povećanje nesigurnosti i nestabilnosti, što dovodi do smanjenja potrošnje i ulaganja uzrokujući negativan poslovni ciklus koji može rezultirati povećanjem nezaposlenosti i stvaranjem negativne ekonomske spirale (Bassil 2013: 418). Tvrtke koje posluju u osjetljivijim sektorima mogu biti pogođene ne samo padom prihoda, već i rastom troškova poslovanja zbog porasta troškova sigurnosnih mjera i većih premija osiguranja, rezultat čega su smanjenje dobiti i pad vrijednosti njihovih dionica na dioničkim tržištima, što pak može dovesti do daljnjeg smanjenja ulaganja (Blomberg i dr. 2004. prema: Waheed i Ahmad 2012: 205; Llussá i Tavares 2011: 112; Abadie i Gardeazabal 2003; 2008; Enders i Sandler 1996. prema: Gaibulloev i Sandler 2009: 360). Dobar primjer gubitaka zbog povećanih premija osiguranja je situacija nakon terorističkog napada u adenskoj luci na američki ratni brod *Cole* 2000. godine i francuski tanker *Limburg* 2002. godine, što je dovelo do 300-postotnog povećanja premija osiguranja i preseljenja lučkih poslova iz Jemena u susjedne luke (*U.S. Department of State*, 2002. prema: Bilandžić i Lucić 2014: 8) stvarajući negativan ekonomski učinak za Jemen.

Među najčešće spominjanim neizravnim posljedicama terorizma na gospodarstvo često se navodi porast neproduktivne državne potrošnje. Naime, države na teroristički napad obično odgovaraju uvođenjem pojačanih sigurnosnih mjera, a ako u tu svrhu dođe do povećanja državne potrošnje, moguće je istiskivanje produktivnijih oblika investicija, osobito ako se potrošnja financira proračunskim deficitom (Bird, Blomberg i Hess 2008: 264; Yang, Lin i Chen 2012: 2; Sandler 2010: 893; Blomberg, Hess i Orphanides 2004; Gaibulloev i Sandler 2008. prema: Gaibulloev i Sandler 2009: 360). Povećanje obrambenih troškova države kao reakcija na teroristički napad često ima negativan učinak na gospodarski rast, iako su neki autori utvrdili da taj učinak ne mora biti negativan u slučaju zemalja kod kojih je izražena neka unutarnja prijetnja ili u slučaju zemalja bogatih prirodnim resursima (Musayev 2016. prema: Çinar 2017: 102). Podizanje sigurnosne razine također može otežati poslovanje privatnim poduzećima i povećati im transakcijske troškove poslovanja (Gaibulloev i Sandler 2008: 411), osobito u najugroženijim sektorima kao što su trgovina, promet i turizam, a moguće i financijska tržišta (Gaibulloev i Sandler 2008: 411; Meierrieks i Gries 2012: 452; Bird, Blomberg i Hess 2008: 267; Bassil 2013: 419). Pritom je ovaj efekt snažnije prisutan u zemljama u razvoju nego u razvijenim zemljama (Brainard 2002: 233).

Dobar primjer pojačane državne potrošnje nakon terorističkih napada je SAD, gdje se trošak unutarnje sigurnosti od 2001. do 2011. godine procjenjuje na bilijun dolara, a trošak vanjske sigurnosti na dva bilijuna dolara (Stewart i Muller 2011. prema: Bilandžić 2013: 40). Nešto veće brojke iznose Stiglitz i Bilmesu (2008), koji navode da su samo troškovi rata u Iraku, koji je bio jedna od sastavnica američkog globalnog rata protiv terorizma, bili veći od tri bilijuna dolara (Stiglitz i Bilmesu 2008. prema: Bilandžić 2013: 40). Na sličnom tragu je istraživanje Drakosa i Konstantinoua (2014: 358), koji su proučavajući učinke terorizma (i kriminala) na državnu potrošnju namijenjenu javnom redu i sigurnosti u 29 europskih zemalja od 1994. do 2006. zaključili da u slučaju iznenadnog povećanja terorizma za jedan postotni

poen dolazi do povećanja državne potrošnje namijenjene sigurnosti za 0,05%, a do vrhunca porasta potrošnje dolazi nakon otprilike godinu dana.

Međutim, da bi se izbjegli pogrešni zaključci u vezi s povećanom državnom potrošnjom, ovaj oblik potrošnje ne mora se uvijek gledati negativno. Naime, osim troškova novih sigurnosnih mjera, potrebno bi bilo sagledati i koristi za gospodarstvo od poboljšanja sigurnosne situacije (Müller 2011: 128), što nije jednostavno kvantificirati. Iako uvođenje dodatnih sigurnosnih mjera može kratkoročno predstavljati trošak i državnom i privatnom sektoru, povećana razina sigurnosti u zemlji može stvoriti veće povjerenje i pridonijeti zadržavanju postojećih ili privlačenju novih potrošača i investitora (Alavosius i dr. 2003: 14). Isto tako, povećana državna potrošnja kao jedna od sastavnica BDP-a sama po sebi pridonosi rastu BDP-a, čime se istovremeno ublažavaju negativne posljedice terorizma, iako možda ne u mjeri u kojoj bi BDP-u pridonijeli produktivniji oblici državne potrošnje. Osim toga, pojedini sektori ili tvrtke koje se bave sigurnošću i obranom mogu od terorizma i profitirati (Hobijn 2002. prema: Müller 2011: 128; Berrebi i Klor 2005. prema: Llussá i Tavares 2011: 112). Tu se posebice ističe sigurnosno-obrambeni sektor (Berrebi i Klor 2008) kojeg su, primjerice, Izraelci doveli gotovo do savršenstva i koji za Izrael čak predstavlja značajnu rastuću izvoznu granu (Kubovich 2018). Međutim, zabilježeni su pomalo neočekivani pozitivni učinci terorizma i na neke druge, naizgled nepovezane djelatnosti, kao što su duhanska industrija, građevina, industrija zabave i dr. (Alavosius i dr. 2003: 6), te dobrotvorna davanja (Berrebi i Yonah 2016: 171), što se vjerojatno može u većoj mjeri pripisati psihološkim učincima terorizma, a u slučaju građevine potrebom obnove uništene infrastrukture.

Osim povećanja neproduktivne državne potrošnje, mogući su i drugi neizravni učinci terorizma na gospodarstvo. Neki autori govore o neizravnim troškovima i negativnom utjecaju na gospodarstvo povezano s gubitkom međunarodnog utjecaja do kojega dolazi slabljenjem simboličkog, političkog i gospodarskog prestiža države snažno pogođene terorizmom, uslijed čega slabi njezina težina u međunarodnim odnosima (Hausken 2016: 2). O neizravnom negativnom učinku na gospodarstvo može se govoriti i u slučaju država koje sponzoriraju terorizam te se zbog toga nađu pod gospodarskim sankcijama. Takve sankcije obično nerazmjerno pogađaju siromašnije slojeve društva zbog čega neki autori očekuju izazivanje dodatnih frustracija i smatraju da bi siromaštvo u nekim slučajevima moglo biti posljedica terorizma, a ne njegov uzrok (Piazza 2009: 407). Upravo na tom tragu bili su Choi i Luo (2013: 217), koji su studijom provedenom na uzorku od 152 zemlje pokazali da postoji pozitivna korelacija između ekonomskih sankcija i međunarodnog terorizma, što može značiti da ekonomske sankcije mogu biti jedan od uzroka terorizma ili mu barem osjetno pridonijeti.

Izravne i neizravne posljedice terorizma na gospodarstvo mogu biti izrazito velike u apsolutnim brojkama. Primjerice, procjenjuje se da je napad u Londonu 2005. uzrokovao preko milijardu funti troškova (Gaibulloev i Sandler 2009: 360), dok se za napad 11. rujna procjenjuje da je uzrokovao gubitke u iznosu od 60-70 milijardi (MMF, 2010; PES, 2011. prema: Mehmood 2014: 527) do 80-90 milijardi dolara (Rosendorff i Sandler 2005: 171; Government Accounting Office, 2002. prema: Pan i

dr. 2009: 215; Kunreuther i dr. 2003. prema: Gaibulloev i Sandler 2008), pa čak i do 100 milijardi dolara (Bilandžić 2013: 40; Chen i Noriega 2004: 84). Ovim napadom osobito su bili pogođeni zračni promet, turizam i industrija osiguranja (Betts 2000; Damato 2007; Rosendorff i Sandler 2005; Plaw 2008: 114; Riedel 2008: 1 prema: Bilandžić 2013: 40; Drakos 2004; Ito i Lee 2004. prema: Bezić, Galović i Mišević 2016: 336), pri čemu su zračni prijevoznici izgubili 1-2 milijarde dolara samo u prvom tjednu nakon napada (Cohen 2001. prema: Chen i Noriega 2004: 84). Također se procjenjuje da je bilo izgubljeno 1,8 milijuna radnih mjesta (Bilandžić 2013: 40).

Međutim, iako su ove brojke u apsolutnom iznosu uistinu ogromne, kada se stave u relaciju s ukupnim gospodarstvom SAD-a radi se o prilično ograničenom udjelu u BDP-u (Sandler i Enders 2008. prema: Meierrieks i Gries 2012: 453). Primjerice, ako uzmemo u obzir da procjene troškova napada 11. rujna variraju između 60 i 100 milijardi dolara, a da je BDP SAD-a te godine iznosio 10.621,8 milijardi dolara¹, tada je udio troškova napada u BDP-u varirao između 0,56% i 0,94%. Slično ovom izračunu, prema podacima Partnership for New York City izravni troškovi napada iznosili su 0,79% BDP-a SAD-a te godine (Buesa i dr. 2007: 506).

Dodatan primjer dali su Buesa i dr., koji su ukupne troškove terorističkog napada u Madridu 2004. godine procijenili na 211,58 milijuna eura, od čega 63,4% čini odšteta žrtvama. Stavljajući u relaciju ovaj iznos i snagu španjolskog gospodarstva, izravni troškovi napada procjenjuju se na 0,16% BDP-a regije Madrid, odnosno 0,03% španjolskog BDP-a (Buesa i dr. 2007: 506), što govori u prilog tezi o relativno malom udjelu štete od terorizma u ukupnom BDP-u zemlje.

Dakle, moglo bi se zaključiti da čak i napad 11. rujna, koji je izazvao vjerojatno najveću medijsku pozornost u povijesti i koji je predstavljao velik psihološki šok za ljude diljem svijeta, nije imao dovoljnu snagu da ozbiljnije i dugotrajnije ugrozi rast BDP-a SAD-a, koji je 2001. godine iznosio svega 1%², ali je u godinama nakon toga rast nastavio ubrzanijim tempom – 1,8% 2002., 2,8% 2003. i 3,8% 2004.³ Iako je 2001. rast BDP-a bio značajno manji nego godinu dana ranije, kada je iznosio 4,1%, valja imati na umu da se radilo o razdoblju neposredno nakon dot.com krize i velikog pada burzovnih indeksa u američkom gospodarstvu tako da su negativni trendovi bili primjetni i prije 11. rujna (Alavosius i dr. 2003: 8), a teroristički napadi dodatno su ih katalizirali i ubrzali. Stoga nije moguće sve negativne posljedice pripisati isključivo terorističkim napadima. S druge strane, od troškova terorizma višestruko veći mogu biti troškovi prirodnih katastrofa, kao što je bio uragan Katrina, koji je prouzročio tri puta veću štetu od napada 11. rujna (Bird, Blomberg i Hess 2008: 264).

¹ Gross domestic product (GDP) of the United States from 1990 to 2018, Statista.

² GDP growth, The World Bank, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=US> (pristupljeno 21. srpnja 2018.).

³ Annual growth of the real Gross Domestic Product (GDP) of the United States from 1990 to 2018, Statista, <https://www.statista.com/statistics/188165/annual-gdp-growth-of-the-united-states-since-1990/> (pristupljeno 28. siječnja 2019.).

MAKROEKONOMSKE POSLJEDICE DOMAĆEG I MEĐUNARODNOG TERORIZMA

Kada se analizira utjecaj terorizma na gospodarski rast neke države, pojedini autori ponekad rade distinkciju između utjecaja međunarodnog i domaće terorizma. Tako neki smatraju da međunarodni terorizam ima veći negativan učinak na gospodarski rast od domaće terorizma, objašnjavajući to većim negativnim utjecajem na izravna strana ulaganja (Gaibullov i Sandler 2008; 2011. prema: Enders, Sandler i Gaibullov 2011: 323), kao i njegovim složenijim i skupljim suzbijanjem koje zahtijeva prekograničnu suradnju, a ponekad i vojno djelovanje, uslijed čega dolazi do rasta državne potrošnje koja istiskuje produktivnije oblike ulaganja (Blomberg, Hess i Orphanides 2004. prema: Enders, Sandler i Gaibullov 2011: 323). Teza o većem negativnom učinku međunarodnog terorizma na makroekonomske pokazatelje empirijski je potvrđena na primjeru zapadne Europe i Afrike, iako postoje istraživanja koja ovu tezu nisu uspjela potvrditi. Analizirajući utjecaj domaće i međunarodnog terorizma na rast *per capita* dohotka 18 zapadnoeuropskih zemalja od 1971. do 2004., Gaibullov i Sandler (2008: 412) su utvrdili da je međunarodni terorizam imao veći negativan učinak od domaće terorizma, pri čemu su izračunali da svaki dodatni incident međunarodnog terorizma na milijun stanovnika smanjuje gospodarski rast za 0,4 postotna poena, a primijećeno je i smanjenje investicija te povećanje državne potrošnje. Ova brojka iznosi 0,2 postotna poena kada se zajedno promatraju domaći i međunarodni terorizam, odnosno negativni učinak domaće terorizma također u određenoj mjeri postoji, ali nije statistički značajan ako su u izračun uključene investicije (Gaibullov i Sandler 2008: 419). Iako smanjenje gospodarskog rasta za 0,4 postotna poena može zvučati puno, ova brojka odnosi se na milijun stanovnika. To znači, da bi u zemlji od npr. 70 milijuna stanovnika došlo do smanjenja gospodarskog rasta za 0,4 postotna poena, tamo bi moralo biti počinjeno dodatnih 70 incidenata međunarodnog terorizma godišnje. Snažniji učinak međunarodnog terorizma od učinka domaće terorizma Gaibullov i Sandler (2008: 422) objašnjavaju u prvom redu smanjenjem investicija koje potiču rast i njihovu zamjenu neproduktivnom državnom potrošnjom namijenjenom sigurnosti. Ovi nalazi navode na zaključak da u većim i diversificiranim gospodarstvima umjerena teroristička kampanja ne bi prouzročila snažnije negativne gospodarske učinke (Enders i Sandler 2006. prema: Gaibullov i Sandler 2008: 422), što se vjerojatno može pripisati većoj otpornosti tih gospodarstava zbog njihove puke veličine i snage te manje osjetljivosti na vanjske poremećaje, ali i time što veće i razvijenije zemlje zasigurno imaju bolje kapacitete suzbijanja terorizma i vraćanja općeg osjećaja sigurnosti i povjerenja (Enders i Sandler 1996: 332).

Još je jedna studija ukazala na negativne makroekonomske učinke terorizma u zapadnoj Europi – studija Abadiea i Gardeazabala provedena za Baskiju pokazala je da je u razdoblju od 1955. do 1997. terorizam uzrokovao zaostajanje *per capita* BDP-a Baskije za oko deset postotnih poena u odnosu na sintetsku kontrolnu regiju koja nije bila suočena s terorizmom (Abadie i Gardeazabal 2003: 113). Ovi rezultati dijelom mogu objasniti zašto se Baskija s treće pozicije španjolskih regija po *per*

capita BDP-u početkom 1970-ih spustila na šestu poziciju tridesetak godina kasnije (Abadie i Gardeazabal 2003: 113).

Na uzorku 51 afričke zemlje u razdoblju od 1970. do 2007. Gaibulloev i Sandler (2011: 355) su uočili umjeren, ali značajan marginalni učinak međunarodnog terorizma na rast *per capita* dohotka, dok, pomalo iznenađujuće, taj učinak nije utvrđen za domaći terorizam koji je bio znatno učestaliji u Africi. Prema dobivenim podacima svaki dodatni incident međunarodnog terorizma na milijun stanovnika smanjuje gospodarski rast za 1-2% godišnje (Gaibulloev i Sandler 2011: 362), što je ipak nešto više nego što su isti autori utvrdili za zapadnu Europu. Međutim, budući da prosječan broj incidenata međunarodnog terorizma na milijun stanovnika u analiziranim afričkim zemljama iznosi svega 0,1 godišnje, to znači da je i negativan marginalni učinak međunarodnog terorizma minimalan (Gaibulloev i Sandler 2011: 362–363). Ovi rezultati pokazuju da su gospodarstva zemalja u razvoju ipak otpornija na posljedice terorizma nego što se to uobičajeno misli (Gaibulloev i Sandler 2011: 355), iako najveća zasluga zasigurno pripada uistinu malom prosječnom broju terorističkih incidenata.

Nadalje, Gaibulloev i Sanders (2009) su na uzorku od 42 azijske države ispitali utjecaj terorizma i sukoba na rast *per capita* dohotka od 1970. do 2004. Došli su do zaključka da terorizam i sukobi kratkoročno imaju negativan učinak na rast dohotka ispitanih azijskih država, a zanimljivo je da je negativan učinak sukoba bio više nego dvostruko veći od učinka međunarodnog terorizma te da je utjecaj terorizma bio veći u azijskim zemljama u razvoju nego u razvijenim zemljama (Gaibulloev i Sandler 2009: 361–362). Rezultati su pokazali da jedan dodatni teroristički incident na milijun stanovnika smanjuje *per capita* BDP za 1,5% (Gaibulloev i Sandler 2009: 359). Međutim, stvarni utjecaj na smanjenje godišnjeg rasta *per capita* BDP-a vrlo je nizak jer prosječan broj terorističkih incidenata na milijun stanovnika u Aziji iznosi svega 0,05 (Gaibulloev i Sandler 2009: 358). Veća ranjivost zemalja u razvoju objašnjava se povećanjem državne potrošnje namijenjene sigurnosti, što potiskuje produktivnije oblike investicija (Gaibulloev i Sandler 2009: 379).

Blomberg, Hess i Orphanides (2004: 2) su empirijski proučavali makroekonomske učinke međunarodnog terorizma na uzorku od 177 zemalja u razdoblju od 1968. do 2000. i došli do zaključka da terorizam ima slabiji i kraći negativan učinak na gospodarstvo od ratova ili unutarnjih sukoba. Učinci terorizma nestaju već u razdoblju do godine dana, dok se u slučaju rata osjete do tri godine, a kod unutarnjeg sukoba do čak šest godina (Blomberg, Hess i Orphanides 2004: 31–32). Međutim, utvrđena je korelacija između unutarnjih sukoba i terorizma, što znači da se ove dvije pojave međusobno pojačavaju stvarajući kumulativne negativne učinke na gospodarski rast (Blomberg, Hess i Orphanides 2004: 32). Osim toga, i ova studija je ukazala na veću otpornost gospodarskog rasta razvijenijih država, članica OECD-a, odnosno na veću ranjivost manje razvijenih država (Blomberg, Hess i Orphanides 2004: 2). Blomberg, Hess i Orphanides (2004: 24) negativan učinak terorizma objašnjavaju time što terorističkim aktima dolazi do izravnog uništavanja faktora proizvodnje te poremećaja u gospodarskim aktivnostima i potrošnji poduzeća i građana, kao i

smanjenja ulaganja u proizvodnju, dok se s druge strane povećava manje produktivna državna potrošnja namijenjena sigurnosti. Međutim, sama činjenica povećanja državne potrošnje kao jedne od sastavnice BDP-a, ipak donekle ublažava negativan učinak terorizma na cjelokupni BDP (Blomberg, Hess i Orphanides 2004: 26).

Crain i Crain (2006. prema: Sulaiman 2018: 96) su istražujući učinak terorizma na gospodarstvo na panelu od 147 zemalja u razdoblju od 1968. do 2002. došli do zaključka da smanjenje terorističkih aktivnosti pridonosi povećanju nacionalnog dohotka. Utjecaj terorizma na gospodarski rast analizirao je i Çinar (2017) putem panel-studije na 115 zemalja u razdoblju od 2000. do 2015. I ova studija pokazala je negativan učinak terorizma na gospodarski rast većine zemalja, pri čemu je ovaj učinak bio tri puta izraženiji u zemljama niskog dohotka nego u zemljama visokog dohotka (Çinar 2017: 111). Negativan utjecaj terorizma na gospodarski rast ustanovili su i Volker i Schumacher (2004. prema: Bezić, Galović i Mišević 2016: 335), koji su zaključili da povećana teroristička aktivnost dovodi do smanjenja gospodarskog rasta za 4%. Na ovom tragu je i istraživanje koje su proveli Akıncı i dr. (2014. prema: Çinar 2017: 102), koji su na uzorku od 152 zemlje u razdoblju od 2002. do 2011. utvrdili negativan utjecaj terorizma na gospodarski rast kroz podizanje inflacije, pri čemu je ovaj učinak snažnije izražen u zemljama u razvoju i podrazvijenim zemljama.

Negativan učinak terorizma na gospodarsku aktivnost utvrđen je i u slučaju Libanona u razdoblju od 1977. do 2011. (Bassil 2013: 428), Turske od 1987. do 2004. (Araz, Arin i Omay 2009: 1) i Izraela, gdje je vidljiv gubitak od 10% *per capita* dohotka tijekom trogodišnjeg trajanja intifade (Eckstein i Tsiddon 2004. prema: Gaibulloev i Sandler 2009: 365). Isto tako se procjenjuje da je u razdoblju od 1984. do 2010. Tursku borba protiv PKK-a ekonomski i politički stajala 450 milijardi dolara (Pergolizzi 2013. prema: Bilandžić i Lucić 2014: 8). Negativan utjecaj terorizma na gospodarski rast u Turskoj od 1992. do 2001. utvrdili su i Uysal i dr. (2009. prema: Çinar 2017: 101). Osim na razini države, u Turskoj su zamijećeni negativni učinci terorizma i na regionalnoj razini. Tako su proučavajući učinak terorizma na *per capita* realni BDP u Turskoj između 1988. i 2001. Bilgel i Karahasan (2015. prema: Desai 2017: 3) utvrdili značajno relativno smanjenje *per capita* realnog BDP-a u snažnije pogođenim pokrajinama. Međutim, bez obzira na moguće snažnije lokalne učinke neki gradovi ipak pokazuju dovoljnu otpornost zahvaljujući prednostima poslovanja u velikim aglomeracijama, te uspijevaju zadržati poduzeća unatoč rizicima od terorizma (Desai 2017: 5).

Vidljivo je da je više studija pokazalo postojanje negativnog učinka terorizma na gospodarski rast i druge makroekonomske pokazatelje (Abadie i Gardeazabal 2003; Eckstein i Tsiddon 2004; Crain i Crain 2006; Araz, Arin i Omay 2009. prema: Meierrieks i Gries 2012: 452), iako taj učinak nije uvijek ocijenjen dovoljno snažnim da osjetnije poremeti gospodarske tokove (Tavares 2004; Gaibulloev i Sandler 2009; 2011; Gries, Krieger i Meierrieks 2011. prema: Meierrieks i Gries 2012: 452). S druge strane se ipak može reći da su rezultati studija mješoviti (Sulaiman 2018: 96) jer postoje i studije koje uglavnom nisu uspjele dokazati statistički značajan učinak terorizma na gospodarski rast ili su taj učinak ocijenile minimalnim.

Tako Vorsina i dr. (2017: 1079) na uzorku 117 zemalja u razdoblju od 2006. do 2011. nisu utvrdili statistički značajnu vezu između terorizma i realnog BDP-a po radniku, a i Tavares je ustanovio da terorizam nema značajnu poveznicu s gospodarskim rastom nakon što je kontrolirao indikatore gospodarskog rasta (Tavares 2004. prema: Vorsina i dr. 2017: 1079), iako je utvrdio da povećane terorističke aktivnosti u nekim državama dovode do smanjenja poreznih prihoda i ukupnih prihoda države (Tavares 2004. prema: Bezić, Galović i Mišević 2016: 335). Do sličnog rezultata u subsaharskoj Africi došli su Lutz i Lutz (2014. prema: Bezić, Galović i Mišević 2016: 336), koji su utvrdili da terorizam nije imao negativan učinak na gospodarsku aktivnost, uključujući izravna strana ulaganja i turističke dolaske.

Pa ipak, gledajući rezultate po zemljama i ovdje je uočljiva razlika između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju. Naime, za zemlje članice OECD-a Vorsina i dr. (2017: 1080) pronašli su slabu, ali pozitivnu korelaciju između terorizma i BDP-a po radniku, koja je značajna samo u slučaju terorizma koji je uzrokovao smrtne slučajeve, dok su za zemlje koje nisu članice OECD-a utvrdili određenu negativnu korelaciju. Autori ove nalaze ocjenjuju sličnima rezultatima Blomberga, Hessa i Orphanidesa (2004. prema: Vorsina i dr. 2017: 1080–1081), koji su utvrdili slabu negativnu vezu između terorizma i gospodarskog rasta u zemljama članicama OECD-a, ali koja nije bila statistički značajna, kao i negativnu ali značajnu vezu za nečlanice OECD-a.

Nadalje, Meierrieks i Gries proučavali su vezu između terorizma i gospodarskog rasta u razdoblju od 1970. do 2007. u 18 latinoameričkih zemalja koje su se u tom razdoblju suočile s intenzivnom terorističkom aktivnošću (Meierrieks i Gries 2012: 448), a tamošnjim ljevičarskim revolucionarnim organizacijama jedan od glavnih ciljeva bila je gospodarska destabilizacija zemlje (Meierrieks i Gries 2012: 452). Autori smatraju da utjecaj terorizma na gospodarski rast u Latinskoj Americi najprikladnije objašnjava heterogeni model jer terorizam nije sve zemlje pogodio jednako, ali njegov agregatni učinak na regiju u cjelini nije bio velik. Teroristički napadi često su se događali u zabačenijim dijelovima zemlje koji slabo pridonose ukupnom BDP-u, a pojedine zemlje imale su dovoljno velika i razvijena tržišta i institucije koje su im omogućile da lakše prebrode posljedice terorizma (Meierrieks i Gries 2012: 453). Meierrieks i Gries su zaključili da terorizam nije utjecao na gospodarski rast tih zemalja u promatranom razdoblju, iako to ne znači da na lokalnoj razini nije bio ograničen gospodarski rast ili da neki sektori nisu pretrpjeli veću štetu, već jedino da ti učinci nisu bili dovoljno snažni da dovedu do učinaka na ukupan BDP zemlje (Meierrieks i Ries 2012: 457), bilo zbog nedovoljnog intenziteta terorističkih napada, bilo zbog dovoljne otpornosti i diversifikacije gospodarstava (Meierrieks i Gries 2012: 467). U ovom kontekstu još jednom se pokazuje važnost obraćanja pozornosti na odnos veličine zemlje i lokalnih učinaka terorizma, odnosno na potrebu analize ekonomskih učinaka terorizma na mikrorazini. Naime, budući da cjelokupno nacionalno gospodarstvo može poništiti negativne lokalne učinke terorizma, neke studije na makrorazini neće moći ponuditi dovoljno preciznu analizu učinaka terorizma (Dedsai 2016: 2).

Gries, Krieger i Meierrieks (2011: 494) su koristili uzorak od sedam zapadnoeuropskih zemalja⁴ koje su odabrali zbog kontinuiranog rasta njihovog BDP-a od 2 do 4 posto od 1950. do 2004., kao i zbog činjenice da se u tom razdoblju na njihovom području dogodilo 97% svih terorističkih napada u zapadnoj Europi, s ukupno 96% svih žrtava terorizma. Koristeći se Hsiao-Grangerovom metodom prilikom provođenja testa uzročnosti s dvije vrijednosti, uzročna veza između terorizma i gospodarskog rasta utvrđena je samo u slučaju Portugala, dok prilikom provođenja testa s tri vrijednosti, koji je trebao smanjiti nekonzistentnosti prvog testa, uzročna veza nije pronađena ni za jednu od ovih zemalja (Gries, Krieger i Meierrieks 2011: 501–503). Stoga je zaključak autora da terorizam nije imao značajan učinak na gospodarski rast promatranih zemalja, kao i da su snažna i razvijena gospodarstva sposobnija apsorbirati domaće terorističke napade bez značajnijeg utjecaja na njihov gospodarski rast (Gries, Krieger i Meierrieks 2011: 502), što Gries, Krieger i Meierrieks (2011: 503) pripisuju snazi njihovih tržišta i institucija. Do sličnog zaključka došli su Sandler i Enders (2008. prema: Gaibullov i Sandler 2009: 365), koji su utvrdili da su posljedice terorizma po manja gospodarstva veće, dok velika i razvijena gospodarstva mogu lakše i brže te bez većih makroekonomskih posljedica prebroditi terorizam ponajprije zbog lakšeg vraćanja povjerenja povećanjem sigurnosnih mjera, kao i zbog mogućnosti provođenja poticajnih mjera monetarne i fiskalne politike.

Budući da su pojedine studije pokazale da su gospodarstva zemalja u razvoju potencijalno ranjivija na posljedice terorizma od gospodarstava razvijenih zemalja, potrebno je obratiti pozornost na istraživanja koja su provedena ciljano u nekima od tih zemalja. Dobar primjer zemlje u razvoju je Pakistan kao jedna od zemalja najviše pogođenih terorizmom, osobito nakon pružanja podrške SAD-u u borbi protiv talibana u Afganistanu, u kojoj je između siječnja 2003. i prosinca 2011. u prosjeku od terorizma mjesečno smrtno stradalo oko 150 osoba (SATP, 2012. prema: Mughal i Anwar 2015: 569). Mehmood (2014) je istraživao vezu terorizma i makroekonomije u Pakistanu na uzorku od 4500 terorističkih incidenata i 10.200 smrtno stradalih žrtava u razdoblju od 1973. do 2008. Istraživanje je pokazalo kumulativan negativan učinak terorizma na realni nacionalni dohodak od 33,02%, što znači da je svake godine terorizam u prosjeku smanjio rast realnog *per capita* BDP-a za oko 1%, pri čemu je najveći učinak primijećen kroz srednjoročne i dugoročne kanale (Mehmood 2014: 511). Utvrđen je negativan učinak terorizma u trajanju od najmanje dvije godine za većinu makroekonomskih pokazatelja, što govori u prilog tezi da „terorizam, osobito u gospodarstvima u razvoju, može predstavljati značajne makroekonomske troškove za gospodarstvo“ (Mehmood 2014: 511). Međutim, Mehmoodovo istraživanje pokazalo je određene rezultate koji se razlikuju od rezultata drugih autora. Tako je ustanovio da terorizam negativno utječe na državnu potrošnju, dok su drugi autori uglavnom ustanovili povećanje državne potrošnje nakon terorističkih napada. Mehmood (2014: 530) isto tako nije uspio ustanoviti negativan učinak terorizma na izravna strana ulaganja, što je objasnio prevagom političkih, a ne ekonomskih

⁴ Francuska od 1951. do 2004., Njemačka od 1971. do 2004., Grčka od 1952. do 2004., Italija od 1951. do 2004., Portugal od 1951. do 2004., Španjolska od 1951. do 2004. i UK od 1951. do 2004.

razloga na investicijske odluke u slučaju Pakistana. Slično istraživanje Aslama i Kanga (2015: 646) utvrdilo je da je u Pakistanu terorizam u promatranom desetogodišnjem razdoblju uzrokovao 68 milijardi dolara štete, dok je istraživanje Hussaina i dr. (2012. prema: Bilandžić i Lucić 2014: 8) pokazalo da su pakistanski troškovi namijenjeni protuterorizmu u razdoblju od 2009. do 2010. iznosili 6% BDP-a.

Iz spomenutih istraživanja vidljivo je da ne postoji jednoznačan odgovor na pitanje o utjecaju terorizma na gospodarski rast i da su provedene studije dovele do donekle proturječnih zaključaka. Isto tako su pojedine studije koje su dokazale negativan utjecaj terorizma na gospodarstvo pokazale da je taj utjecaj ograničene snage i trajanja. Iz ovih istraživanja bi se s velikom sigurnošću mogao izvući i zaključak da su pojedine, osobito veće i politički stabilnije zemlje, koje imaju diversificiranija i snažnija gospodarstva, otpornije na ekonomske posljedice terorizma, dok su zemlje u razvoju znatno ranjivije. Isto tako, za razliku od izoliranih incidenata, učinak terorizma na gospodarski rast dugoročno bi ipak mogao biti značajniji u slučaju kontinuirane i dugotrajnije terorističke kampanje (Eckstein i Tsiddon 2004; Abadie i Gardeazabal prema: Müller 2011: 131; Llorca-Vivero 2008: 170; Bassil 2013: 418). Osim isključivo ekonomskih, takve kampanje imaju negativne učinke i na ekonomski sentiment, te osobito na povjerenje potrošača i investitora (Drakos i Kallandranis 2015), kao i određene socioekonomske posljedice, osobito po članove obitelji žrtava (Waheed i Ahmad 2012: 202), a društveni troškovi terorizma potencijalno mogu biti veći od ekonomskih troškova (Vorsina i dr. 2017: 1066), iako su i ti učinci privremeni te se smanjuju kako vrijeme od terorističkog napada odmiče (Arvanitidis, Economou i Kollias 2016: 246). Socioekonomske posljedice u prvom se redu odnose na financijske posljedice uslijed gubitka prihoda izgubljenog člana obitelji (Waheed i Ahmad 2012: 208) i istovremenog povećanja troškova obitelji (Waheed i Ahmad 2012: 214), ali i uslijed širih posljedica terorizma kao što su nezaposlenost, uništena infrastruktura i šteta nanesena lokalnim poduzećima (Waheed i Ahmad 2012: 205). Učinci terorizma imaju i velike posljedice po djecu žrtava, kod koje su primijećeni poremećaji u ponašanju, alkoholizam (Pat-Horenczyk i dr. 2007. prema: Waheed i Ahmad 2012: 204) i slabiji akademski uspjeh (Waheed i Ahmad 2012: 220), što sve skupa pridonosi slabijim gospodarskim aktivnostima i siromaštvu.

POSLEDICE TERORIZMA NA POTROŠNJU, MEĐUNARODNU TRGOVINU I IZRAVNA STRANA ULAGANJA

Odgovor na pitanje hoće li i kakve posljedice terorizam imati po gospodarstvo ne ovisi isključivo o ekonomskim zakonitostima, već uvelike ovisi i o psihološkom učinku terorizma (Velias i Corr 2017: 63), odnosno psihološki uvjetovanim reakcijama ljudi na teroristički čin (Bird, Blomberg i Hess 2008: 262).

Terorizam utječe na sentiment građana i investitora, kao i na njihovu sklonost preuzimanju rizika (Müller 2011: 131). U tom kontekstu neki autori govore i o troškovima povezanim s bihevioralnom reakcijom na terorizam (Müller 2011: 131), kada zaposlenici smanjuju poslovni entuzijazam i sve veću važnost počinju pridavati obitelji i slobodnom vremenu. Ovim pitanjima bavilo se i istraživanje Drakosa i Kallandranisa (2015), koji su se, proučavajući utjecaj terorizma na ekonomski sentiment, fokusirali na sentiment potrošača, industrije, usluga, maloprodaje i građevine na uzorku od 27 europskih zemalja u razdoblju od 1985. do 2009. Autori su utvrdili postojanje određenog negativnog učinka terorizma, koji je postao značajan tek nakon 11. rujna (Drakos i Kallandranis 2015: 600), i to samo na sentiment potrošača (Drakos i Kallandranis 2015: 605). Utjecaj terorizma na potrošnju empirijski je dokazan i drugim studijama. Tako je Fielding (2003. prema: Vorsina i dr. 2017: 1068) dokazao da pojava terorizma u Izraelu dovodi do porasta štednje i smanjenja potrošnje, dok su Eckstein i Tsiddon (2004. prema: Vorsina i dr. 2017: 1068) ustanovili da kontinuirani terorizam u Izraelu dovodi do smanjenja *per capita* godišnje potrošnje za oko 5%.

Ovi nalazi sugeriraju da „strah od događaja (terorizma) može stvoriti slične, ili čak i gore, rezultate od stvarnog događaja” (Drakos i Kallandranis 2015: 601), čemu zasigurno može pridonijeti i medijalizacija terorizma (Mintas 2017). U tom pogledu upravo se ekonomski sentiment nameće kao glavna poveznica između terorističkih akata i njihovog negativnog učinka na gospodarstvo (Drakos i Kallandranis 2015: 601). „Strah, prema riječima Cassa Sunsteina (2003), jest realni društveni trošak (*real/social cost*) koji uzrokuje druge društvene troškove s ekonomskim posljedicama. Riječ je o promjenama ponašanja potrošača koji zbog straha primjerice izbjegavaju odlazak na nesigurna mjesta, pojavljivanje u javnosti ili let avionom” (Bilandžić i Lucić 2015: 10). Međutim, da bi promjena u agregatnoj potrošnji uzrokovana promjenom ponašanja građana bila vidljiva i u makroekonomskom smislu, teroristički akti morali bi biti dovoljno snažni ili dugotrajni (Bird, Blomberg i Hess 2008: 265).

Smanjenje potrošnje nužno se reflektira i na o potrošnji ovisnu međunarodnu trgovinu. Osim smanjenja potrošnje, na smanjenje obujma međunarodne trgovine mogu utjecati i druge ekonomske posljedice terorizma, kao što su porast transakcijskih troškova poslovanja uzrokovanih rastom cijene osiguranja i rastom transportnih troškova (Bird, Blomberg i Hess 2008: 267) ili jačanje sigurnosnih mjera (Bassil 2013: 419). U tom kontekstu Blomberg i Hess (2006. prema: Bird, Blomberg i Hess 2008: 268) smatraju da terorizam na trgovinu može imati utjecaj koji odgovara carinama od čak 30%. Na tom tragu bili su i Nitsch i Schumacher (2004. prema: Araz, Arin i Omay 2009: 2), koji su, uspoređujući bilateralne trgovinske tokove za otprilike 200 zemalja u razdoblju od 1960. do 1993., utvrdili da zbog terorizma dolazi do

smanjenja obujma trgovine. Studija Nitscha i Schumachera pokazala je da „prvi teroristički udar... smanjuje bilateralnu trgovinu za 10%, dok je udvostručeni udari reduciraju za dodatnih 4% obima/vrijednosti“ (2004. prema: Bilandžić i Lucić 2014: 8). Negativan učinak terorizma na trgovinu utvrdili su i Mirza i Verdier (2008. prema: Vorsina 2017: 1070), koji su izračunali da teroristički incident može dovesti do pada u bilateralnoj trgovini od 5,1%.

Psihološki učinak terorizma može se vidjeti i u izravnim stranim ulaganjima, u prvom redu radi osjećaja nesigurnosti i gubitka povjerenja investitora. Naime, u potrazi za sigurnijim ulaganjima investitori se mogu odlučiti za ulaganja u manje rizične zemlje (Bird, Blomberg i Hess 2008: 267), što može uzrokovati odljev kapitala i smanjenje izravnih stranih ulaganja u zemlje suočene s terorizmom (Abadie i Gardeazabal 2008; Enders i Sandler 1996; 2006. prema: Gaibulloev i Sandler 2008: 411).

Više studija utvrdilo je postojanje statistički značajnog učinka terorizma na izravna strana ulaganja (Abadie i Gardeazabal 2003; 2008; Enders i Sandler 1996. prema: Gaibulloev i Sandler 2009: 360), te se pokazalo da terorizam može smanjiti izravna strana ulaganja kada investitorima na raspolaganju stoji mogućnost diversifikacije investicija (Blomberg i Mody 2005; Agrawal 2011. prema: Shahzad i dr. 2016: 180). Abadie i Gardeazabal (2008. prema: Bandyopadhyay, Sandler i Younas 2014: 26) su na uzorku od 186 zemalja došli do zaključka da znatno povećanje rizika od terorizma može smanjiti neto poziciju izravnih stranih ulaganja za 5% BDP-a. Enders i Sandler su na primjeru Grčke i Španjolske pokazali da su neto izravna strana ulaganja zbog terorizma smanjena za 11,9% u Grčkoj, odnosno 13,5% u Španjolskoj (Enders i Sandler 1996: 332), vjerojatno zbog odluke inozemnih investitora da ne ulažu u zemlje koje smatraju rizičnima (Vorsina i dr. 2017: 1069). Filer i Stanišić (2012. prema: Bezić, Galović i Mišević 2016: 339) su na analizi 160 zemalja u 25-godišnjem razdoblju došli do zaključka da teroristički napadi značajno smanjuju izravna strana ulaganja, ali pritom ne utječu na inozemni dug i portfelj ulaganja. Obeshrabrivanje izravnih stranih ulaganja i trgovinskih tokova utvrđeno je u slučaju aktivnosti islamističke skupine Boko Haram u Nigeriji (Sulaiman 2018). Shahzad i dr. (2016: 193) istraživali su uzročnu povezanost i kointegraciju između FDI-a, terorizma i gospodarskog rasta u Pakistanu u razdoblju od 1988. do 2010., te su utvrdili postojanje negativnog učinka terorizma na izravna strana ulaganja nakon 11. rujna. Slično istraživanje Banoa i dr. (2019: 101), s ponešto različitim rezultatima, pokazalo je da se priljev izravnih stranih ulaganja u Pakistan smanjio u proteklom desetljeću, ali da je prije financijske krize 2007. za to odgovorna nestašica energije kao i financijska i politička nestabilnost, dok se tek u razdoblju nakon financijske krize, koje korespondira s povećanjem broja terorističkih napada, glavnu ulogu u smanjenju izravnih stranih ulaganja može pripisati terorizmu i nestašicama energije.

Bandyopadhyay, Sandler i Younas (2014) analizirali su učinke domaćeg i međunarodnog terorizma na izravna strana ulaganja na uzorku od 78 zemalja u razvoju u razdoblju od 1984. do 2008. Ustanovili su da domaći terorizam povećava percepciju rizika i političke nestabilnosti zemlje, uzrokuje uništenje infrastrukture i povećava troškove poslovanja. S druge strane, međunarodni terorizam dovodi do preusmjerenja izravnih stranih ulaganja u druge zemlje zbog percepcije rizika te pridonosi

smanjenju proizvodnje (Bandyopadhyay, Sandler i Younas 2014: 26). Utvrdili su postojanje negativnog učinka oba oblika terorizma na udio izravnih stranih ulaganja u BDP-u (FDI/BDP), pa tako povećanje broja incidenata domaćeg terorizma na 100.000 stanovnika za jednu standardnu devijaciju smanjuje neto izravna strana ulaganja prosječno između 323,6 milijuna i 512,94 milijuna dolara po zemlji, dok povećanje broja incidenata međunarodnog terorizma na 100.000 stanovnika za jednu standardnu devijaciju smanjuje neto izravna strana ulaganja za prosječno 296,49 do 735,65 milijuna dolara po zemlji (Bandyopadhyay, Sandler i Younas 2014: 26). Autori su također uspješni dokazati da agregatna razvojna pomoć ovim zemljama donekle smanjuje negativan učinak terorizma (Bandyopadhyay, Sandler i Younas 2014: 26), iako je taj učinak nešto slabiji kod međunarodnog nego kod domaćeg terorizma (Bandyopadhyay, Sandler i Younas 2014: 42).

Nadalje, neki autori navode da su nakon terorističkih napada u SAD-u 2001. godine izravna strana ulaganja pala na svjetskoj razini za 50,7% u odnosu na godinu ranije (Lutz i Lutz 2014; 2006. prema: Bilandžić i Lucić 2015: 8). Negativan učinak terorizma na priljev izravnih stranih ulaganja ustanovili su na uzorku 136 zemalja u razvoju Alomar i El-Sakka (2011. prema: Bezić, Galović i Mišević 2016: 335), a do zaključka o negativnom učinku terorizma na privatni sektor i strana ulaganja došli su i James i dr. (2006. prema: Bezić, Galović i Mišević 2016: 336).

Utjecajem terorizma na izravna strana ulaganja država članica Europske unije i Europskog gospodarskog prostora (EEA) bavili su se Bezić, Galović i Mišević (2016). U istraživanju koje je obuhvatilo 29 zemalja u razdoblju od 2000. do 2013. došli su do zaključka da terorizam ima statistički značajan negativan učinak na priljev izravnih stranih ulaganja analiziranih zemalja prvenstveno radi smanjenja sigurnosti i povjerenja investitora u zemlje suočene s terorizmom (Bezić, Galović i Mišević 2016: 333). Provedba skupih protuterorističkih mjera također dodatno opterećuje gospodarstvo i smanjuje njegov konkurencijski potencijal te pridonosi rastu cijena u pogođenim zemljama (Bezić, Galović i Mišević 2016: 342–343). Međutim, u određenim slučajevima moguć je pozitivan utjecaj terorizma na izravna strana ulaganja i pojedine sektore kao što je, primjerice, proizvodnja oružja, međutim općenito gledajući, terorizam „ima negativne učinke na gospodarski rast, ali ovaj učinak ovisi o društvenoj, političkoj strukturi promatrane zemlje“ (Bezić, Galović i Mišević 2016: 344).

S druge strane su pojedina istraživanja pokazala da terorizam ne utječe previše na izravna strana ulaganja ili da ti učinci nisu dugotrajni. To je, prema nekim autorima, bio slučaj čak i nakon 11. rujna, kada učinak na izravna strana ulaganja u SAD-u nije bio dugotrajan (Enders, Sachida i Sandler 2006. prema: Bassil 2013: 419), kao i kod snažnijih europskih gospodarstava, poput Francuske, Zapadne Njemačke i Italije u razdoblju od 1971. do 1991., kada nije utvrđeno postojanje negativnog učinka terorizma na izravna strana ulaganja (Enders i Sandler 1996: 349). Ovi rezultati ponovno govore u prilog tezi da su veća i snažnija gospodarstva sposobnija ublažiti i učinkovitije se oduprijeti negativnim učincima terorizma. To je zapravo i logično jer zemlje u razvoju, koje su često suočene i s političkom nestabilnošću, više ovise o priljevu stranog kapitala radi čega strana ulaganja imaju veći utjecaj na njihov gospodarski rast (Bezić, Galović i Mišević 2016: 336).

POSLEDICE TERORIZMA NA TURIZAM

Turizam je gospodarska grana za koju se smatra da spada među najosjetljivije na pojavu različitih kriza i nestabilnosti (Dabić, Mikulić i Novak 2017: 182), uključujući terorizam. Tome je tako posebno zbog psihološkog učinka terorizma, čija snaga ovisi o crtama ličnosti pojedinaca (Morakabati i Kapuscinski 2016: 506), ali i nizu drugih faktora kao što su kultura iz koje turisti dolaze, priroda terorističkog akta te medijska slika terorističkog napada (Fletcher i Morakabati 2008: 539). Turistički sektor i sam po sebi predstavlja čestu metu terorista zbog toga što se među turistima uobičajeno nalaze državljani zemalja koje teroristi smatraju neprijateljskima (Llorca-Vivero 2008: 171) ili zbog toga što je takvim napadima lakše privući medijsku pozornost (Richter i Waugh 1986; Llorca-Vivero 2008: 171) i uzrokovati gospodarske poremećaje (Bilandžić i Lucić 2015: 10). Teroristički napad na poznato turističko odredište može izazvati strah u javnosti, dodatno pojačan putem medija, što može stvoriti veliku štetu turističkim destinacijama (Henderson 2003: 42) narušavajući njihov imidž sigurne destinacije i posljedično dovodeći do smanjenja broja turističkih dolazaka (Henderson 2003: 53; Neumayer 2004. prema: Llorca-Vivero 2008: 172).

Naime, za uspjeh turističkog sektora politička stabilnost i sigurnost zemlje neki su od ključnih preduvjeta (Henderson 2004: 19). Ako je percepcija stabilnosti i sigurnosti narušena terorističkim napadima, turisti u pravilu gube povjerenje u napadnutu destinaciju (Llorca-Vivero 2008: 171) i za odmor biraju drugu destinaciju koju smatraju sigurnijom (Yaya 2009: 480). Ovaj učinak može biti dodatno pojačan negativnim i senzacionalističkim publicitetom u medijima (Hall i O'Sullivan 1996. prema: Henderson 2004: 19) te neodgovarajućim sigurnosnim mjerama kojima pogođene zemlje ne uspiju pravovremeno povratiti povjerenje turista (Henderson 2003: 53), kao i službenim preporukama za putovanja koje izdaju druge države (Henderson 2004: 17). Dodatan utjecaj službenih preporuka za putovanje utvrđen je u studiji koju su izradili Buiguta, Braendle i Sajeewani (2017: 991) na temelju analize 49 destinacija i 15 vodećih emitivnih država, a koja je utvrdila da preporuke za putovanja dodatno pojačavaju negativne učinke terorizma u zemljama niske razine dohotka.

Pad broja turističkih dolazaka znači i pad deviznih priljeva, poreznih prihoda i zaposlenosti u uslužnim djelatnostima i turističkom sektoru (Feridun 2011: 3349). Budući da turizam u mnogim zemljama, a osobito u zemljama u razvoju, predstavlja jednu od najvažnijih gospodarskih grana, njegov nagli pad može uvelike utjecati na gospodarski rast zemlje (Llorca-Vivero 2008: 172).

Osim u slučaju terorizma, slični učinci na turizam primijećeni su i u slučaju sukoba (Arunatilake i dr. 2001; Concepcion i dr. 2003. prema: Feridun 2011: 3349), za što primjer postoji i u Hrvatskoj za vrijeme Domovinskog rata, a i kasnije u relativnoj blizini hrvatske granice. Naime, u Hrvatskoj se već 1989. i 1990. primjećuje smanjenje broja turističkih dolazaka (za 7,1%, odnosno za 13,8%) i noćenja (za 8,8%, odnosno 17,8%), što je značajno već samo po sebi, da bi s intenziviranjem ratnih aktivnosti 1991. broj dolazaka i noćenja pao za 3,7 puta, odnosno za 5 puta. Potom se narednih godina bilježi blaži oporavak da bi do značajnijeg pada ponovno došlo 1995. godine, koja je bila obilježena oslobodilačkim operacijama hrvatske vojske, nakon

čega ponovno slijedi rast dolazaka i noćenja (Turizam u 2012., 2013: 13). Budući da je od 1991. do 1995. Hrvatska bila suočena s agresijom i okupacijom znatnog dijela svojeg teritorija, nema sumnje da su upravo ratne aktivnosti predstavljale glavni faktor koji je doveo do pada broja turističkih dolazaka.

Nakon što se Hrvatska konsolidirala izašavši iz Domovinskog rata kao pobjednica, ponovni blaži pad turističkih dolazaka i noćenja zabilježen je kada je došlo do intervencije NATO-a u Jugoslaviji od ožujka do lipnja 1999. Tkalec i Žilić (2017: 3–4) su na temelju analize utjecaja NATO-ovog bombardiranja na hrvatski turizam došli do zaključka da su prihodi hrvatskih turističkih tvrtki, osobito onih koje su pružale usluge smještaja i onih s više od 50 zaposlenih, znatnije smanjeni kao posljedica intervencije NATO-a. Međutim, iako su 1999. turistički dolasci i noćenja smanjeni, već su 2000. osjetno porasli, nadmašivši razine iz 1998. (Tkalec i Žilić 2017: 6). S druge strane nisu primijećene razlike u smanjenju prihoda unutar Hrvatske, odnosno nije bilo bitno koliko je pojedina tvrtka fizički udaljena od Kosova (Tkalec i Žilić 2017: 4). Osim Slovenije, nijedna druga konkurentska zemlja nije doživjela pad turističkih prihoda te godine, što zajedno s činjenicom da su u Hrvatskoj podjednako bile pogođene tvrtke na jugu i sjeveru, neovisno o njihovoj stvarnoj udaljenosti od Kosova, govori u prilog tezi o percepciji nesigurnosti Hrvatske i Slovenije te godine kod stranih turista (Tkalec i Žilić 2017: 20). Ova studija također govori u prilog tome da su negativni učinci terorizma na turizam prolazni i relativno kratkotrajni pod uvjetom da se radi o izoliranom incidentu ili destabilizirajućoj aktivnosti kraćeg trajanja. U slučaju produžene krize vjerojatno bi i učinci bili veći i/ili dugotrajniji.

Vezom terorizma i turizma empirijski se bavilo više istraživanja. Dio njih fokusirao se na Europu i Sredozemlje, pri čemu je Sredozemlje od osobite važnosti kao regija koja predstavlja „središte svjetskog turizma ali i terorizma“ (Bilandžić i Lucić 2015: 3). Tako su Enders i Sandler (1991. prema: Llorca-Vivero 2008: 171) ispitujući utjecaj terorizma na turizam u Španjolskoj u razdoblju od 1970. do 1991. utvrdili postojanje značajnog negativnog učinka međunarodnog terorizma na turističke dolaske. Negativne učinke terorizma na prihode od turizma utvrdili su i Enders i dr. (1992. prema: Llorca-Vivero 2008: 171) bazirajući svoje istraživanje na uzorku Austrije, Grčke i Italije, kao i na uzorku zapadnoeuropskih zemalja u razdoblju od 1974. do 1988. Pritom su utvrdili da je negativan učinak u Grčkoj i Italiji bio najprimjetniji nakon tri mjeseca, dok je u Austriji to bio slučaj nakon sedam mjeseci (Enders i dr. 1992. prema: Yaya 2009: 496).

Do zaključka o osjetljivosti mediteranskog turizma na terorizam došli su Drakos i Kutan (2003), koji su proučavali slučajeve Grčke, Izraela i Turske u razdoblju od 1991. do 2000. Njihova analiza pokazala je gubitak tržišnog udjela od oko 1% za Izrael, 5% za Tursku i 9% za Grčku, a također je ukazala na tzv. efekt prelijevanja, odnosno pojavu da teroristički napadi u jednoj zemlji utječu i na tržišta pojedinih konkurentskih zemalja (Drakos i Kutan 2003. prema: Llorca-Vivero 2008: 171). U tom kontekstu Yaya (2009: 496) ocjenjuje vjerojatnijim da će do efekta prelijevanja doći kod zemalja koje su geografski blizu jedna drugoj. Efekt prelijevanja utjecaja nasilja i nestabilnosti na susjedne zemlje i regije potvrdio je i Wall (1996. prema: Tkalec i Žilić 2017: 5), a na ovaj efekt ukazala je i studija Bassila, Saleha i Anwara

(2019), koja je istraživala utjecaj domaćeg i transnacionalnog terorizma na broj turističkih dolazaka u Libanon, Tursku i Izrael u razdoblju od 1995. do 2007. Međutim, osim efekta prelijevanja, primijećen je i efekt supstitucije, kada neke turističke destinacije profitiraju i zabilježe povećan broj turističkih dolazaka radi terorizma i nestabilnosti u zemljama s kojima dijele zajedničko tržište. Takav primjer zabilježen je u nekim mediteranskim zemljama koje su bilježile dobre turističke rezultate u vrijeme „arapskog proljeća“, dok su istovremeno zemlje na Bliskom istoku i u sjevernoj Africi bilježile drastičan pad broja turističkih dolazaka, kao i pad realnog BDP-a (Afonso-Rodriguez i Santana Gallego 2018: 1371–1372). Istraživanje koje je u razdoblju od 2000. do 2015. uspoređivalo broj terorističkih napada u zemljama Bliskog istoka i sjeverne Afrike s brojem turističkih dolazaka u Španjolsku nije uspjelo utvrditi postojanje dugoročne veze između ove dvije varijable, ali je veza utvrđena kada se promatralo kraće razdoblje od 2008. do 2015. (Afonso-Rodriguez i Santana Gallego 2018: 1371). Afonso-Rodriguez i Santana Gallego (2018: 1372) su zaključili da su „arapsko proljeće“ i nasilje u regiji doveli do većeg broja dolazaka turista u Španjolsku pri čemu su bili mišljenja da se možda ipak radilo o kratkotrajnom efektu koji bi mogao nestati nakon smirivanja situacije u regiji.

U slučaju još jedne mediteranske zemlje, Izraela, „tzv. druga intifada (palestinski ustanak), čija je srž bio terorizam, u razdoblju od 2000. do 2004. uzrokovala je dvotrećinsku štetu izraelskom turizmu u odnosu na razdoblje prije toga“ (Becker i Rubinstein 2004. prema: Bilandžić i Lucić 2015: 11). Gubitak prihoda od turizma zbog terorizma dokazali su i Fleischer i Buccola (2002. prema Feridun 2011: 3349), posebice mjereno padom broja noćenja stranih turista (Fleischer i Buccola 2001. prema: Tkalec i Žilić 2017: 5). Pizam i Fleischer (2001. prema: Bezić, Galović i Mišević 2016: 336) su utvrdili da je u razdoblju od 1991. do 2001. u Izraelu veći utjecaj na pad turističkih dolazaka imala učestalost terorističkih napada od težine tih napada, što ih je navelo na zaključak da su turistička odredišta sposobna oporaviti se od terorističkih napada bez obzira na njihovu težinu, pod uvjetom da ti napadi nisu učestali.

Istražujući učinak terorizma na turizam u Turskoj u razdoblju od 1986. do 2006., Feridun (2011: 3349) je došao do zaključka da postoji negativan učinak terorizma. Slično njemu, Yaya je u slučaju Turske također utvrdio postojanje manjeg negativnog utjecaja terorizma, najprimjetnijeg godinu dana nakon napada, što je značilo 6 milijuna turista manje u razdoblju od 1997. do 2006., kao i 700 milijuna dolara ekonomskih troškova u turističkom sektoru samo 2006. godine (Yaya 2009: 477).

Osim na Sredozemlju, negativan učinak terorizma na turizam zabilježen je i u drugim svjetskim regijama. Nakon serije terorističkih napada 1980-ih, Austrija je zabilježila 40-postotni pad broja turističkih dolazaka (Laquer 2001: 69 prema: Lutz i Lutz 2018: 4). Do oštrog pada u turističkom sektoru došlo je tijekom serije terorističkih napada 1980-ih u Sjevernoj Irskoj (Witt i Moore 1992. prema: Plaza 2002: 383), a ekonomska šteta od terorizma utvrđena je u turizmu (i izravnim stranim ulaganjima) i u razdoblju od 1970. do 2009. (Muckley 2011: 128). Isto tako, u prva tri mjeseca od napada 11. rujna hotelske rezervacije pale su za 20-50% (Goodrich 2002. prema: Tkalec i Žilić 2017: 5), kao i broj noćenja u američkim hotelima, te je došlo do sveopćeg pada prihoda od turizma (Chen i Chen 2003: 51), dijelom i zbog

promjene životnog stila mnogih Amerikanaca nakon šoka i suočavanja s terorizmom (Chen i Noriega 2004: 85). Nakon 11. rujna broj turističkih dolazaka nije pao samo u SAD-u, već i općenito na globalnoj razini (Baker 2014: 62-63; Lenain i dr. 2002: 28 prema: Lutz i Lutz 2018: 5), gdje se obujam putovanja smanjio za 7,4% (Lennon i O'Leary 2005. prema: Romagnoli 2016: 127), iako neki autori navode da je broj turističkih dolazaka na globalnoj razini smanjen za manje od 1% 2001. u odnosu na 2000. godinu (Bassil, Saleh i Anwar 2019: 55). Zanimljiv je zaključak studije izrađene na uzorku 34.695 američkih hotela, a prema kojemu je „na hotelsku industriju veći negativni utjecaj imao udar Al Qa'ide 11. rujna 2001. nego velika financijska kriza koja je započela točno sedam godina kasnije“ (Bilandžić i Lucić 2014: 8). Prema nekim podacima oporavak turističkog sektora nakon napada 11. rujna potrajao je sve do 2007. (Korstanje i Clayton 2012: 18 prema: Lutz i Lutz 2018: 5).

Iako na području Kariba terorizam nije utjecao na turističke dolaske do početka 21. stoljeća, i ovdje se 11. rujna pokazao kao prijeloman događaj jer je u razdoblju koje je uslijedilo ipak zabilježeno manje turističkih dolazaka zbog terorističkih napada, kao i smanjenje izravnih stranih ulaganja, iako u manjem obimu i s većim vremenskim odmakom (Lutz i Lutz 2018: 12–13).

Nadalje, Llorca-Vivero je ispitivao utjecaj terorizma na međunarodne turističke dolaske koristeći se uzorkom dolazaka turista iz zemalja G7 u 134 turističke destinacije u razdoblju od 2001. do 2003. Rezultati su pokazali da postoji umjeren, ali značajan učinak terorizma na turističke dolaske (Llorca-Vivero 2008: 185), pri čemu je utvrđena elastičnost od 0,15, što znači do bi u slučaju udvostručenja međunarodnih terorističkih događaja došlo do smanjenja turističkih dolazaka za 15%. Istraživanje je ujedno pokazalo da je učinak terorizma na turizam veći u zemljama u razvoju nego u razvijenim zemljama (Llorca-Vivero 2008: 184). Veći negativan učinak terorizma na turistički sektor zemalja u razvoju u odnosu na razvijene zemlje utvrdio je i Thompson (2011. prema: Bassil, Saleh i Anwar 2019: 55). Razlog za veću osjetljivost zemalja u razvoju mogao bi ležati u tome što te zemlje u pravilu nemaju dovoljno resursa za ublažavanje posljedica terorizma, a često im nedostaje i diversificiranost gospodarstva koje bi ublažilo gubitak prihoda izgubljenih u turizmu (Fletcher i Morakabati 2008: 539) o kojemu su uvelike ovisne.

Madanoglu, Olsen i Kwansa (2010) proveli su povezano istraživanje o utjecaju terorizma na tržišnu vrijednost tvrtki u ugostiteljstvu i turizmu na uzorku terorističkih napada na Baliu, u Istanbulu i Madridu. Teroristički napadi na ovim destinacijama dogodili su se nakon 11. rujna, što, prema autorima, pretpostavlja snažniji učinak na turizam nego da su se dogodili ranije (Madanoglu, Olsen i Kwansa 2010: 51). Rezultati istraživanja su pokazali da su dionice ugostiteljskih i turističkih tvrtki bile snažnije pogođene nakon terorističkog napada nego što je to bio slučaj s relevantnim burzovnim indeksom (Madanoglu, Olsen i Kwansa 2010: 57), pri čemu je učinak u Španjolskoj bio jači od onoga u Turskoj (Madanoglu, Olsen i Kwansa 2010: 55–56). Istraživanje je također pokazalo da su posljedice bile fokusirane na zemlju napada tako da nije primijećen značajniji efekt prelijevanja (Madanoglu, Olsen i Kwansa 2007: 58).

S druge strane, istraživanje utjecaja terorizma na gospodarski rast u turizmu na uzorku od 26 država članica EU-a (bez Malte i Luksemburga) u razdoblju od 2000. do 2015., odnosno od 2000. do 2016. (ovisno o raspoloživim podacima) pokazalo je da veći broj žrtava terorizma dovodi do smanjenja ili do sporijeg porasta prosječnog broja međunarodnih turističkih dolazaka, iako su i tu primijećene određene varijacije, pa tako 2015., usprkos povećanju broja žrtava terorizma, nije došlo do smanjenja prosječnog broja međunarodnih turističkih dolazaka i nije bilo utjecaja na prosječni gospodarski rast u turizmu (Butnaru i dr. 2018: 897–898).

Liu i Pratt (2017) proučavali su utjecaj terorizma na turizam u 95 država i teritorija koristeći se modelima koji mjere međunarodnu turističku ponudu. Nakon kontroliranja varijable prihoda nije utvrđeno postojanje dugotrajnog učinka terorizma na međunarodnu turističku ponudu, dok je kratkotrajan učinak primjetan, ali ograničen kada se promatra iz globalne perspektive. Od promatranih 95 zemalja u samo devet je zamjetan dugotrajan učinak terorizma na turizam, dok je u slučaju 25 država vidljiv kratkotrajan učinak. Stoga autori zaključuju da turizam pokazuje otpornost na terorizam, a njegov utjecaj je raznolik u destinacijama kod kojih postoji različita razina političke nestabilnosti, prihoda i intenziteta turizma (Liu i Pratt 2017: 404). Do sličnog zaključka došli su i Fletcher i Morakabati (2008: 537), koji su istraživali utjecaj terorizma na turističke aktivnosti u Keniji i na Fidžiju te su zaključili da veći negativan učinak ima politička nestabilnost nego izoliran teroristički napad slabijeg do srednjeg intenziteta.

Spomenuta istraživanja pokazala su da je turizam ranjiv na pojavu terorizma, ali nisu pružila odgovor na pitanje koliko dugo traju negativne posljedice. Neke studije pokazale su da do oporavka dolazi relativno brzo, čak već nakon šest mjeseci (Ozsoy i Sahin 2006: 496), te da učinci terorizma općenito nisu dugotrajni (Llorca-Vivero 2008: 171), osobito ako se radi o jednokratnom incidentu, a ne seriji napada (Fletcher i Morakabati 2008: 540). Otpornost turizma potvrđuju i dobre turističke brojke Perua neposredno nakon talačke krize u rezidenciji japanskog veleposlanika krajem 1996. i početkom 1997. (Casado 1999: 57), relativno brz oporavak turističkog sektora u Egiptu nakon nekoliko napada na turiste, kao i rekordne turističke brojke sredinom 1990-ih u Španjolskoj usprkos ETA-inim napadima (Casado 1999: 59). Trajanje negativnog učinka terorizma proučavali su i Pizam i Smith, koji su ustanovili da je u tri četvrtine terorističkih napada počinjenih između 1985. i 1998. došlo do smanjenja turističke potražnje u medijan trajanju od jednog do tri mjeseca, dok je u trećini napada došlo do pada u trajanju od 4 do 6 mjeseci (Pizam i Smith 2000. prema: Tkalec i Žilić 2017: 5).

Sličan primjer su bombaški napadi na Baliju 2002. godine, koji su doveli do negativnih posljedica u turističkom sektoru Indonezije, ali i okolnih zemalja poput Malezije i Tajlanda (Henderson 2004: 21). Primjerice, u susjednoj je Maleziji broj turističkih dolazaka tijekom mjeseca u kojemu je došlo do bombaških napada na Baliju pao za 28%, a uzrok se pripisivao službenim preporukama za putovanje koje su objavila nadležna tijela drugih zemalja (*The Straits Times*, 2002c prema: Henderson 2003: 48). Nakon napada na Baliju došlo je do velikog pada u popunjenosti hotela, smanjio se broj putnika u zračnom prometu i pali su prihodi od ugostiteljskih usluga

(Henderson 2003: 46). Također se smanjio prihod lokalnih kućanstava za 25%, trgovaca i taksista za 32% u Pasar Badungu i 71% u Pasar Ubudu, te malih poduzeća za 50-60% (UNDP i Svjetska banka, 2003. prema: Smyth, Nielsen i Mishra 2009: 1368). Dio radnika u turističkom sektoru je otpušten, a i zrakoplovne kompanije suočile su se s poteškoćama (Smyth, Nielsen i Mishra 2009: 1368). Ovako velike ekonomske posljedice terorističkih napada na Baliju mogu se objasniti ponajprije njegovom prevelikom ovisnošću o turizmu (UNDP i Svjetska banka, 2006. prema: Smyth, Nielsen i Mishra 2009: 1368), koji je na Baliju činio više od 50% regionalnog BDP-a (Smyth, Nielsen i Mishra 2009: 1370). Nakon napada 2002. indonezijsko gospodarstvo je izgubilo do 3% BDP-a (Lutz i Lutz 2006a prema: Bilandžić i Lucić 2015: 9). Međutim, prvi znakovi oporavka na Baliju primijećeni su nakon svega mjesec dana od napada (Henderson 2003: 55), a slična prolaznost pada broja turističkih dolazaka zabilježena je i u Maleziji (Lean i Smyth 2009: 318). Taj se trend nastavio i narednih godina, pa je 2004. broj turističkih dolazaka porastao za velikih 44% u odnosu na 2003. (Smyth, Nielsen i Mishra 2009: 1367). Međutim, uzlazni trend ponovno je prekinut 2005., nakon novog terorističkog napada, što je opet rezultiralo naglim padom broja turističkih dolazaka (Smyth, Nielsen i Mishra 2009: 1367–1368). Ipak, u narednim godinama ponovno je uslijedio uzlazni trend te je broj turističkih dolazaka nadmašio broj dolazaka prije napada 2002. i 2005. godine.

Prolaznost negativnih učinaka terorizma na turizam vidljiv je i u Africi kada se analiziraju pojedinačne zemlje. Neposredno nakon napada islamista na turiste u Luxoru 1997. došlo je do pada turističkih prihoda za čak 50% (Fletcher 2008. prema: Bilandžić 2013: 40), dok je 1998. broj turističkih dolazaka smanjen za 13% (Wheatley i McCauley 2008: 259). Međutim, već nakon dvije godine broj turista ponovno je dostigao razinu zabilježenu prije napada (Fletcher 2008. prema: Bilandžić 2013: 40), što govori da se radilo o relativno kratkotrajnoj i prolaznoj krizi uzrokovanoj terorizmom.

Nadalje, određeni dokazi navode na zaključak da se broj turističkih posjeta smanjio radi terorizma i u Keniji (Buigut i Amendah 2016. prema: Lutz i Lutz 2018: 4) te Južnoafričkoj Republici (Lutz i Lutz 2014. prema: Lutz i Lutz 2018: 1). S druge strane, terorizam nije utjecao na turističke dolaske u Nigeriju, već je štoviše utvrđena poveznica između većeg broja terorističkih napada i povećanog broja turističkih dolazaka (Lutz i Lutz 2014. prema: Lutz i Lutz 2018: 1). Također, kada su analizirane zemlje subsaharske Afrike, nije utvrđen negativan učinak terorizma na turizam (Lutz i Lutz 2014. prema: Lutz i Lutz 2018: 5).

Recentniji podaci mogu se pronaći za Pariz, koji je doživio ozbiljan teroristički napad u studenom 2015., kao i više manjih napada prije i nakon toga. Prema podacima Regionalnog odbora za turizam Pariške regije, 2016. je bilo manje turističkih dolazaka nego godinu ranije (30,9 milijuna hotelskih gostiju 2016. u odnosu na 32,4 milijuna 2015., odnosno smanjenje za oko 4,8%), što se sasvim sigurno može pripisati određenom strahu među potencijalnim turistima nakon terorističkog napada. Neke procjene govore da je Francuska zbog terorizma 2016. izgubila 750 milijuna eura (Kelly i dr. 2016. prema: Butnaru i dr. 2018: 886). Međutim, da se u odsustvu novih većih napada sentiment turista vrlo brzo mijenja i da negativne

posljedice terorizma na turizam nisu dugotrajne govori i podatak da je već 2017. bila za Pariz rekordna turistička godina s 33,8 milijuna hotelskih gostiju, a uzlazni trendovi nastavljeni su i 2018.⁵

Analiza studija o utjecaju terorizma na turizam navodi na dvojake zaključke. Veliki broj studija ukazuje na negativne učinke terorizma na turistički sektor pojedine zemlje, dok s druge strane studije koje su analizirale veći broj zemalja u nekim slučajevima nude manje uvjerljive zaključke (Lutz i Lutz 2018: 1). Međutim, ipak bismo bili skloni zaključiti, pa i na temelju iskustva Hrvatske koja je tijekom Domovinskog rata bila suočena s agresijom i srpskim terorizmom, da „terorizam, na domaćoj i međunarodnoj razini, ima jasno štetan učinak na međunarodne turističke tokove, zahvaćajući uspješnu industriju s blagotvornim posljedicama po gospodarski razvoj“ (Llorca-Vivero 2008: 185). To je osobito postalo izraženo nakon 11. rujna, kada su se „javna svijest i strah od transnacionalnog terorizma dramatično... povećali“ (Heller 2011: 196). Međutim, negativni učinci terorizma na turizam prolazni su i ograničenog trajanja (Smyth, Nielsen i Mishra 2009: 1376), a dugoročne posljedice su minimalne (Liu i Pratt 2017: 409 prema: Lutz i Lutz 2018: 5), osobito u zemljama koje odlikuje veća politička stabilnost (Korstanje i Clayton 2012. prema: Bassil, Saleh i Anwar 2019: 56). Na sposobnost i brzinu oporavka turističkog sektora osim intenziteta napada još više utječe njihova učestalost (Pizam i Fleischer 2002. prema: Henderson 2003: 54). S druge strane se može očekivati da će teroristički napadi u jednoj zemlji pozitivno utjecati na turističke dolaske u zemljama koje su izravni konkurenti napadnutoj zemlji (Madanoglu, Olsen i Kwansa 2010: 58), iako često dolazi i do efekta prelijevanja negativnih učinaka, osobito ako se radi o geografski bližim zemljama koje potencijalni putnici percipiraju kao bliske i povezane. Naravno, utjecaj terorizma na ukupni BDP neke zemlje ovisit će o tome koliki udio u BDP-u čini turizam, što znači da što su zemlje ovisnije o turizmu, to će i njihov BDP pretrpjeti veću štetu.

⁵ Paris region comité régional su tourisme, <http://pro.visitparisregion.com/chiffres-tourisme-paris-ile-de-france/frequentation-touristique-paris/Bilans/Bilan-de-l-annee-touristique-2017-a-Paris-Ile-de-France-fevrier-2018>, pristupljeno 21. srpnja 2018.).

ZAKLJUČAK

Pregledana i analizirana literatura o utjecaju terorizma na gospodarstvo ne upućuje na jasne i nedvojbene zaključke jer nema jedinstvenog stajališta među autorima o tome koliko terorizam zaista utječe na gospodarski rast i razvoj neke zemlje, i utječe li uopće. Iako su izravni troškovi terorizma povezani s uništenjem imovine najvidljiviji, njih često mogu nadmašiti neizravni troškovi. U tom kontekstu, ovisno o karakteristikama pogođene zemlje, terorizam može i ne mora imati značajan utjecaj na njezino gospodarstvo, pri čemu je moguće razlikovati učinak koji proizvode međunarodni i domaći terorizam.

Brojne studije ukazuju na jasan negativan učinak terorizma na gospodarstvo, osobito na njegove najosjetljivije sektore poput turizma, potrošnje i izravnih stranih ulaganja. Međutim, ne mogu se zanemariti ni studije koje nisu uspjele potvrditi postojanje negativnog učinka, osobito kod većih i gospodarski snažnijih država. S druge strane, dio studija koje su utvrdile negativan učinak terorizma na gospodarstvo upućuje na zaključak da je utjecaj terorizma na makroekonomske pokazatelje ograničen intenzitetom i trajanjem. Posljedice terorizma izraženije su na lokalnoj razini, ali učinci terorizma najčešće nisu toliko snažni da bi doveli do većih i/ili trajnijih učinaka na kretanje ukupnog BDP-a zemlje. Moglo bi se reći da ovaj zaključak vrijedi za većinu zemalja, iako je učinak terorizma na gospodarstvo znatno slabiji, a ponekad i nepostojeći u većim i gospodarski razvijenijim zemljama. U literaturi se ova pojava najčešće objašnjava time što se radi o zemljama s diversificiranijim i otpornijim gospodarstvima, koje su sposobnije slabiju poslovnu aktivnost u nesigurnijim sektorima nadomjestiti gospodarskim aktivnostima u sigurnijim sektorima. Isto tako, veće i snažnije zemlje sposobnije su poduzeti odgovarajuće mjere za suzbijanje terorizma i vraćanje osjećaja sigurnosti investitora i potrošača, obično raspolažu snažnijim tržištima i institucijama, a na raspolaganju su im različiti fiskalni, monetarni i drugi alati kojima mogu ublažiti ekonomske posljedice terorizma. Isto tako, za zemlje koje raspolažu velikim BDP-om u apsolutnim iznosima logično je i da bilo kakvi poremećaji moraju biti izuzetno snažni da bi uspjeli utjecati na taj BDP. Za razliku od njih, manje razvijene zemlje u gospodarskom su smislu ranjivije na terorizam, između ostaloga i zbog slabijih institucija, slabije diversificiranosti svojih gospodarstava i češće ovisnosti o svega nekoliko ključnih sektora, osobito turizma, koji je posebno ugrožen terorističkim napadima. Isto tako zbog relativno malog BDP-a u apsolutnom iznosu poremećaji koji mogu nastupiti zbog terorizma imaju veći potencijal utjecati na cjelokupni BDP zemlje.

Učinak terorizma izraženiji je ako se promatra njegov utjecaj samo na neke gospodarske grane, u prvom redu na one koje ne ovise isključivo o ekonomskim zakonitostima, već u većoj mjeri ovise i o psihološkom učinku (Vovk 2015. prema: Butnaru i dr. 2018: 888). Stoga se ovdje kao glavna poveznica između terorizma i njegovog ekonomskog učinka nameće ekonomski sentiment. Jedan takav posebno pogođen sektor je turizam zbog toga što njegova uspješnost ovisi o psihološkoj percepciji turista o sigurnosti i stabilnosti turističke destinacije, što predstavlja jedan od važnijih faktora prilikom odabira turističke destinacije (Alkier i dr. 2016. prema:

Butnaru i dr. 2018: 888). Turizam je i inače relativno česta meta terorističkih organizacija upravo zbog prisutnosti stranih državljana na jednom mjestu i činjenice da takvi napadi privlače veliku medijsku pozornost. Ove posljedice posebno su opasne u zemljama u kojima turizam čini velik udio u BDP-u i gdje nagli pad turističkih dolazaka i prihoda od turizma može uvelike utjecati na ukupan gospodarski rast i BDP zemlje. Međutim, unatoč relativno velikoj osjetljivosti turizma na pojavu terorizma, analizirane studije uglavnom su pokazale da se on prilično brzo oporavlja te da učinci terorizma na turizam nisu dugotrajni pod uvjetom da nije riječ o kontinuiranoj i dugotrajnoj terorističkoj kampanji većeg intenziteta. Važnim faktorom može se smatrati i politička stabilnost zemlje jer su neke studije pokazale da je učinak terorizma na turizam veći u zemljama s većim rizikom političke nestabilnosti, dok je taj učinak bio manji u zemljama s niskim rizikom političke nestabilnosti (Saha i Yap 2014. prema: Lutz i Lutz 2018: 5).

Dakle, na pitanje utječe li terorizam na gospodarski rast neke zemlje sažeto bi se moglo odgovoriti: da, vjerojatno utječe na negativan način, ali učinak je situacijski i vremenski uvjetovan. Hoće li taj učinak biti statistički značajan ovisi o nizu faktora od kojih su najznačajniji težina i dugotrajnost terorističkih akata ili terorističke kampanje, politička, društvena i gospodarska struktura i stabilnost pogođene zemlje, visina dohotka te ovisnost njezinog gospodarstva o sektorima ranjivijima na pojavu terorizma i sl.

Sama logika govori u prilog tome da terorizam sasvim sigurno nema povoljan učinak na gospodarstvo neke zemlje. Ako ništa drugo, bilo kakav oblike nesigurnosti i nestabilnosti ne pogoduje gospodarskom rastu (Bilandžić i Lucić 2014: 9). Međutim, drugo je pitanje hoće li ta nesigurnost uzdrmati političku stabilnost zemlje i je li teroristički čin dovoljno snažan da to ostvari. I ovdje valja biti oprezan prilikom donošenja zaključaka. Političku stabilnost terorizam lakše i ozbiljnije može narušiti u zemljama u kojima su demokratske i političke institucije slabije razvijene i u kojima terorizam uzrokuju, primjerice, političko-paravojne ili separatističke grupacije koje pretendiraju svrgnuti aktualnu vladu i preuzeti vlast u zemlji ili nekom njezinom dijelu. S druge strane, teško bi se moglo zaključiti da na političku stabilnost zemlje osjetnije utječu izolirani slučajevi terorizma koji su se posljednjih godina događali na Zapadu, a koje su počinili simpatizeri Islamske države. Ovdje se radi o islamiističkom terorizmu globalnog karaktera koji je moguć u bilo kojoj zemlji zbog čega je teško očekivati da bi mogao poljuljati političku stabilnost neke snažne zapadne demokracije. Upravo suprotno, vjerojatnije bi potaknuo društvenu solidarnost i koheziju, kao što je bio slučaj s masovnim skupovima podrške neposredno nakon terorističkih napada u Francuskoj, unatoč opasnosti da upravo u takvoj masi ljudi teroristički napad bude ponovljen. Međutim, iako nakon terorističkih napada može doći do povećanja takvog društvenog povjerenja, radi se ipak o vrlo prijelaznoj pojavi koja nestaje već nakon nekoliko dana pa do najviše dva tjedna nakon napada (Geys i Qari 2017: 300).

Na snagu negativnog učinka terorizma može utjecati i preuveličavanje posljedica terorizma i dodatno plašenje javnosti od strane medija i politike, što se vjerojatno može pripisati procesima kao što su tzv. politika straha (Furedi 2009) i sekuritizaci-

ja (Bilandžić 2014), koji, pojačani medijacijom terorizma (Mintas 2017), mogu dodatno osnažiti percepciju straha od terorizma i time pridonijeti tome da učinak terorizma na gospodarstvo bude veći nego što bi realno trebao biti.

Slijedom svega toga mogli bismo se složiti s tvrdnjom da „opći zaključak postojećih studija ukazuje na to da čak i kada su napadi od velikog značaja, neizravna gospodarska šteta je kratkoročna, ograničena i prolazna, osobito ako proizlazi iz izoliranih događaja i kad teroristička prijetnja nije perzistentna tijekom vremena” (Buesa i dr. 2007: 505). Naime, iako izravni troškovi terorizma najčešće nisu veliki kada se stave u relaciju s veličinom gospodarstava napadnutih zemalja, dugotrajne terorističke kampanje mogu znatno povećati troškove povezane s terorizmom, osobito neizravne (Buesa i dr. 2007: 490). Stoga bi zaključak mogao biti da je „terorizam rat niskog intenziteta koji za posljedicu ima manje slabljenje gospodarstva; postaje značajan tek kada kampanje napada potraju neko vrijeme” (Buesa i dr. 2007: 505). No na umu treba imati da je medijan životnog vijeka 43 terorističke organizacije navedene u bazi podataka američkog State Departmenta devetnaest godina (Bilandžić i Lucić 2014: 7), u kojem razdoblju mogu počinuti veći broj napada. Međutim, to ne znači da su sve te organizacije jednako aktivne cijelo to razdoblje. Naravno da će i ekonomske posljedice biti teže ako je teroristička aktivnost perzistentna tijekom duljeg razdoblja, međutim u slučaju izoliranih terorističkih incidenata ili kratkotrajnih terorističkih kampanja izglednije je da će gospodarska šteta biti manja i prolaznog karaktera, iako je naravno i to vremenski i situacijski uvjetovano. Sasvim je jasno da je neposredno nakon terorističkih napada na SAD 11. rujna, koji je izazvao veliki psihološki šok i osjećaj nesigurnosti diljem svijeta, svaki sljedeći teroristički napad dobivao puno više pozornosti. Danas kada prevladava tzv. normalizacija izvanrednosti (Ajzenstadt i Ariel 2008. prema: Bilandžić: 2014: 50), a izolirani teroristički incidenti nisu rijetkost u nizu zapadnih zemalja, nije rijetka pojava da teroristički incident u javnosti više nije percipiran kao neki izvanredni događaj koji bi u značajnijoj mjeri utjecao na gospodarstvo ili na nečiju odluku o odabiru turističke destinacije.

Preslikano na Hrvatsku, moglo bi se također reći da nije moguće donijeti jednoznačan zaključak o tome kakve bi bile ekonomske posljedice eventualnog terorističkog čina na tlu Hrvatske. Kao članica EU-a i NATO-a, Hrvatska spada u red stabilnih zapadnih demokracija, koju Svjetska banka svrstava u zemlju visokog dohotka⁶, što su sve faktori koji povećavaju njezinu otpornost na terorizam. S druge strane, njezina velika ovisnost o turizmu čini je potencijalno ranjivom na eventualni teroristički napad. Međutim, sukladno iskustvima drugih država, vjerojatno bi bilo za očekivati da ekonomske posljedice izoliranog terorističkog incidenta na tlu Hrvatsku ne bi bile velike i dugotrajne. Moglo bi se očekivati da bi najviše bio pogođen turizam, gdje bi vjerojatno došlo do određenog pada broja turističkih dolazaka i prihoda od turizma, ali također je izgledno da bi se turizam, u odsustvu novih incidenata, relativno brzo oporavio. Također je moguće očekivati da bi zbog promijenjenog ekonomskog sentimenta moglo doći do privremenog smanjenja izravnih stranih ulaganja i po-

⁶ New country classifications by income level: 2018-2019, The World Bank, <https://blogs.worldbank.org/opendata/new-country-classifications-income-level-2018-2019>, (pristupljeno 28. siječnja 2019.).

trošnje, ali samo ako bi teroristički napad bio dovoljno snažan da izazove psihološki efekt kod potrošača i investitora. Učinak terorizma uvelike bi ovisio i o tome na koji način bi mediji, osobito strani, izvještavali o incidentu, s velikom vjerojatnošću da bi opširno i senzacionalističko izvještavanje te medijizacija terorizma dodatno pojačali negativne učinke terorizma. U tom pogledu bi dio odgovornosti bio i na državnom vrhu i medijima kako bi se izbjeglo preuveličavanje posljedica terorizma i kako pojedine izjave ne bi postale samoispunjavajuće proročanstvo. Smanjivanju posljedica terorizma pridonijele bi i odgovarajuće mjere sigurnosnih službi, uključujući vojsku (Asongu i Nwachukwu 2018), koje bi bile poduzete u svrhu brzog vraćanja povjerenja i osjećaja sigurnosti kod potrošača i investitora.

S druge strane, znatno teže ekonomske posljedice terorizma mogle bi se očekivati u slučaju ponavljanja terorističkih incidenata ili dugotrajnije terorističke kampanje, osobito u slučaju terorističkih napada s velikim brojem žrtava jer bi takva teroristička kampanja uvelike utjecala na percepciju Hrvatske kao sigurne turističke destinacije, a utjecala bi i na druge makroekonomske kategorije koje pridonose gospodarskom rastu zemlje. Nasreću, rizik od neke dugotrajnije terorističke kampanje u Hrvatskoj u ovom trenutku praktički ne postoji, odnosno daleko je niži od vjerojatnosti izoliranog terorističkog incidenta, koji je ionako također nizak, što Hrvatsku čini iznimno sigurnom turističkom destinacijom.

LITERATURA

- Abadie, Alberto i Javier Gardeazabal. 2003. The Economic Costs of Conflict: A Case Study of the Basque Country. *The American Economic Review* 93(1): 113–132.
- Afonso-Rodriguez, Julio A. i Maria Santana Gallego. 2018. Is Spain benefiting from the Arab Spring? On the impact of terrorism on a tourist competitor country. *Quality & Quantity* 52(3): 1371–1408.
- Alakoc, Burcu Pinar. 2017. Competing to Kill: Terrorist Organization Versus Lone Wolf Terrorists. *Terrorism and Political Violence* 29(3): 509–532.
- Alavosius, Mark P. i dr. 2003. The Impact of Terrorism on the US Economy and Business. *Journal of Organizational Behavior Management* 22(4): 3–26.
- Araz, Bahar, K. Peren Arin i Tolga Omay. 2009. The endogenous and non-linear relationship between terrorism and economic performance: Turkish evidence. *Defence and Peace Economics* 20(1): 1–10.
- Arvanitidis, Paschalis, Athina Economou i Christos Kollias. 2016. Terrorism's effects on social capital in European countries. *Public Choice* 169(3–4): 231–250.
- Aslam, Faheem i Hyoung-Goo Kang. 2015. How Different Terrorist Attacks Affect Stock Markets. *Defence and Peace Economics* 26(6): 634–648.

- Asongu, Simplice i Jacinta Nwachukwu. 2018. Mitigating externalities of terrorism on tourism: global evidence from police, security officers and armed service personnel. *Current Issues in Tourism*. DOI: 10.1080/13683500.2018.1527825.
- Asongu, Simplice A. i dr. 2018. Contemporary drivers of global tourism: evidence from terrorism and peace factors. *Journal of Travel & Tourism Marketing* 36(3): 345–357.
- Bandyopadhyay, Subhayu, Todd Sandler i Javed Younas. 2014. Foreign direct investment, aid, and terrorism. *Oxford Economic Papers* 66(1): 25–50.
- Bano, Sadia i dr. 2019. Why Did FDI Inflows of Pakistan Decline? From the Perspective of Terrorism, Energy Shortage, Financial Instability, and Political Instability. *Emerging Markets Finance & Trade* 55(1): 90–104.
- Bassil, Charbel. 2013. Macroeconomic Consequences of War and Terrorism in Lebanon. *Peace Economics, Peace Science and Public Policy* 19(3): 415–429.
- Bassil, Charbel, Ali Salman Saleh i Sajid Anwar. 2019. Terrorism and tourism demand: a case study of Lebanon, Turkey and Israel. *Current Issues in Tourism* 22(1): 50–70.
- Berrebi, C. i E. F. Klor. 2008. The Impact of Terrorism on the Defense Industry. RAND Working Papers Series WR-597. RAND Corporation. https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/working_papers/2008/RAND_WR597.pdf (pristupljeno 5. srpnja 2018.).
- Berrebi, Claude i Hanan Yonah. 2016. Terrorism and philanthropy: the effect of terror attacks on the scope of giving by individuals and households. *Public Choice* 169(3): 171–194.
- Bezić, Heri, Tomislav Galović i Petar Mišević. 2016. The impact of terrorism on the FDI of the EU and EEA Countries. *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci* 34(2): 333–362.
- Bilandžić, Mirko. (2014) *Sjeme zla: uvod u studije terorizma*. Zagreb: Despot Infinitus.
- Bilandžić, Mirko. (2013). Terorizam i restrukturiranje društvene moći. *Polemos* 16(2): 31–49.
- Bilandžić, Mirko i Danijela Lucić. 2014. Rizici suvremenog poslovanja: gospodarska moć država i terorizam. *Hrvatske perspektive u Europskoj uniji: zbornik radova*. Prva međunarodna znanstveno-stručna konferencija „Fedor Rocco“. Zagreb: Visoka poslovna škola Zagreb s pravom javnosti. CD-ROM.
- Bilandžić, Mirko i Danijela Lucić. 2015. Gospodarska moć država i terorizam: mediteranske države kao središte svjetskog turizma i meta terorizma. *Zbornik radova 2. međunarodne znanstveno-stručne konferencije: Izazovi današnjice: turizam i lokalni razvoj*, ur. Anita Grubišić. Šibenik: Veleučilište u Šibeniku. CD-ROM.
- Bird, Graham, S. Brock Blomberg i Gregory D. Hess. 2008. International Terrorism: Causes, Consequences and Cures. *The World Economy* 31(2): 255–274.
- Blomberg, S. Brock, Gregory D. Hess i Athanasios Orphanides. 2003. The Macroeconomic Consequences of Terrorism. Claremont Colleges Working Papers, No. 2004–02.

- Bowen, Clare, Paul Fidgeon i Stephen John Page. 2013. Maritime tourism and terrorism: Customer perceptions of the potential terrorist threat to cruise shipping. *Current Issues in Tourism* 17(7): 610–639.
- Brainard, Lael. 2002. A Turning Point for Globalisation? The Implications of the Global Economy of America's Campaign against Terrorism. *Cambridge Review of International Affairs* 15(2): 233–244.
- Buesa, Mikel i dr. 2007. The Economic Cost of March 11: Measuring the Direct Economic Cost of the Terrorist Attack on March 11, 2004 in Madrid. *Terrorism and Political Violence* 19(4): 489–509.
- Buigut, Steven, Udo Braendle i Disna Sajeewani. 2017. Terrorism and travel advisory effects on international tourism. *Asia Pacific Journal of Tourism Research* 22(10): 991–1004.
- Butnaru, Gina Ionela i dr. 2018. Analysis of Economic Growth in Tourism Under the Impact of Terrorism and of the Waves of Refugees. *Amfiteatru Economic* 20(12): 885–904.
- Casado, Matt A. 1999. Observations on the Effects of Terrorism on the Tourism Industry in Peru and Other World-Troubled Destinations. *Journal of Hospitality & Tourism Education* 10(4): 57–59.
- Chen, Rachel J. C. i Joseph S. Chen. 2003. Terrorism Effects on Travel Arrangements and Tourism Practices. *International Journal of Hospitality & Tourism Administration* 4(3): 49–63.
- Chen, Rachel J. C. i Pender Noriega. 2004. The Impacts of Terrorism. *Journal of Travel & Tourism Marketing* 15(2–3): 81–97.
- Choi, Seung-Whan. 2015. Economic growth and terrorism: domestic, international, and suicide. *Oxford Economic Papers* 67(1): 157–181.
- Choi, Seung-Whan i Shali Luo. 2013. Economic Sanctions, Poverty, and International Terrorism: An Empirical Analysis. *International Interactions* 39(2): 217–245.
- Çinar, Mehmet. 2017. The effects of terrorism on economic growth: Panel data approach. *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci* 35(1): 97–121.
- Dabić, Marina, Ivan Mikulić i Ivan Novak. 2017. Pregled područja istraživanja na poveznici turizma i terorizma. *Acta turistica* 29(2): 181–212.
- Desai, Sameeksha. 2017. Economic effects of terrorism: Local and city considerations, priorities for research and policy. *Geography Compass* 11(11): 1–10.
- Drakos, Konstantinos i Christos Kallandranis. 2015. A Note on Effect of Terrorism on Economic Sentiment. *Defence and Peace Economics* 26(6): 600–608.
- Drakos, Konstantinos i Panagiotis Th. Konstantinou. 2014. Terrorism, Crime and Public Spending: Panel VAR Evidence from Europe. *Defence and Peace Economics* 25(4): 349–361.
- Enders, Walter i Todd Sandler. 1996. Terrorism and Foreign Direct Investment in Spain and Greece. *Kyklos* 49(3): 331–352.

- Enders, Walter, Todd Sandler i Khusrav Gaibulloev. 2011. Domestic versus transnational terrorism: Data, decomposition, and dynamics. *Journal of Peace Research* 48(3): 319–337.
- Fareed, Zeeshan i dr. 2018. Nexus of tourism, terrorism, and economic growth in Thailand: new evidence from asymmetric ARDL cointegration approach. *Asia Pacific Journal of Tourism Research* 23(12): 1129–1141.
- Feridun, Mete. 2011. Impact of terrorism on tourism in Turkey: empirical evidence from Turkey. *Applied Economics* 43(24): 3349–3354.
- Fletcher, John i Yeganeh Morakabati. 2008. Tourism Activity, Terrorism and Political Instability within the Commonwealth: The cases of Fiji and Kenya. *International Journal of Tourism Research* 10: 537–556.
- Furedi, F. 2009. *Poziv na teror: rastuće carstvo nepoznatog*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Gaibulloev, Khusrav i Todd Sandler. 2008. Growth Consequences of Terrorism in Western Europe. *Kyklos* 61(3): 411–424.
- Gaibulloev, Khusrav i Todd Sandler. 2009. The Impact of Terrorism and Conflicts on Growth in Asia. *Economics & Politics* 21(3): 359–383.
- Gaibulloev, Khusrav i Todd Sandler. 2011. The adverse effect of transnational and domestic terrorism on growth in Africa. *Journal of Peace Research* 48(3): 355–371.
- Gaibulloev, Khusrav, Todd Sandler i Donggyu Sul. 2013. Common Drivers of Transnational Terrorism: Principal Component Analysis. *Economic Inquiry* 51(1): 707–721.
- Geys, Benny i Salmai Qari. 2017. Will you still trust me tomorrow? The causal effect of terrorism on social trust. *Public Choice* 173(3–4): 289–305.
- Ghatak, Sambuddha i Aaron Gold. 2017. Development, discrimination, and domestic terrorism: Looking beyond a linear relationship. *Conflict Management and Peace Science* 34(6): 618–639.
- Gries, Thomas, Tim Krieger i Daniel Meierrieks. 2011. Causal Linkages Between Domestic Terrorism and Economic Growth. *Defence and Peace Economics* 22(5): 493–508.
- Gross domestic product (GDP) of the United States from 1990 to 2018. Statista. <https://www.statista.com/statistics/188105/annual-gdp-of-the-united-states-since-1990/> (pristupljeno 21. srpnja 2018.).
- Hausken, Kjell. 2016. A cost-benefit analysis of terrorist attacks. *Defence and Peace Economics* 29(2): 111–129.
- Heller, Regina. 2011. Notions of (In)Security within the EU. How European Policy-Makers View the Sources and Costs of Terrorism and Organised Crime. *Defence and Peace Economics* 22(2): 193–216.
- Henderson, Joan C. 2003. Terrorism and Tourism: Managing the Consequences of the Bali Bombings. *Journal of Travel & Tourism Marketing* 15(1): 41–58.

- Henderson, Joan. 2004. Managing the Aftermath of Terrorism: The Bali Bombings, Travel Advisories and Singapore. *International Journal of Hospitality & Tourism Administration* 4(2): 17–31.
- Khan, Alam i Mario Arturo Ruiz Estrada. 2015. The Effects of Terrorism on Economic Performance: The Case of Islamic State in Iraq and Syria (ISIS). *Quality & Quantity* 50(4): 1645–1661.
- Kubovich, Yaniv. 2018. Israel's Arms Export Spike, Hitting Record \$9 Billion. *Haaretz*, 2. svibnja. <https://www.haaretz.com/israel-news/israel-s-defense-export-sales-exceed-record-9-billion-1.6052046> (pristupljeno 5. srpnja 2018.).
- Lean, Hooi Hooi i Russell Smyth. 2009. Asian Financial Crisis, Avian Flu and Terrorist Threats: Are Shocks to Malaysian Tourist Arrivals Permanent or Transitory? *Asia Pacific Journal of Tourism Research* 14(3): 301–321.
- Liu, Anyu i Stephen Pratt. 2017. Tourism's vulnerability and resilience to terrorism. *Tourism Management* 60: 404–417.
- Llorca-Vivero, Rafael. 2008. Terrorism and International Tourism: New Evidence. *Defence and Peace Economics* 19(2): 169–188.
- Llussá, Fernanda i José Tavares. 2011. The Economics of Terrorism: a (Simple) Taxonomy of the Literature. *Defence and Peace Economics* 22(2): 105–123.
- Lutz, Brenda J. i James M. Lutz. 2018. Terrorism and tourism in the Caribbean: a regional analysis. *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*. DOI: 10.1080/19434472.2018.1518337.
- Madanoglu, Melih, Michael D. Olsen i Francis A. Kwansa. 2010. The Impact of Terrorist Bombings on the Market Values of Hospitality and Tourism Enterprises: Global Evidence From Turkey, Spain, and Indonesia. *The Journal of Hospitality Financial Management* 15(2): 49–60.
- Majeed, Muhammad Tariq. 2017. Economic Growth and Social Cohesion: Evidence from the Organization of Islamic Conference Countries. *Social Indicators Research* 132(3): 1131–1144.
- Mehmood, Sultan. (2014). Terrorism and the Macroeconomy: Evidence from Pakistan. *Defence and Peace Economics* 25(5): 509–534.
- Meierrieks, Daniel i Thomas Gries. 2012. Economic Performance and Terrorist Activity in Latin America. *Defence and Peace Economics* 23(5): 447–470.
- Mintas, Ivan. 2017. Medijatzicija terorizma s aspekta Strömbäckove četiri faze medijatzicije: slučaj tzv. Islamske države (IS). *Medijska istraživanja* 23(1): 47–71.
- Morakabati, Yeganeh i Grzegorz Kapuscinski. 2016. Personality, Risk Perception, Benefit Sought and Terrorism Effect. *International Journal of Tourism Research* 18: 506–514.
- Muckley, Cal. 2011. Terrorism, Tourism and FDI: Estimating a Lower Bound on the Peace Dividend in Northern Ireland. *Journal of the Statistical and Social Inquiry Society of Ireland*, Vol. XL: 116–132.
- Mughal, Mazhar Yasin i Amar Iqbal Anwar. 2015. Do migrant remittances react to bouts of terrorism? *Defence and Peace Economics* 26(6): 567–582.

- Müller, Cathérine. 2011. The Economics of Terrorism from a Policy-Maker's Perspective. *Defence and Peace Economics* 22(2): 125–134.
- Nesser, Petter, Anne Stenersen i Emilie Oftedal. 2016. Jihad Terrorism in Europe: The IS-Effect. *Perspectives on Terrorism* 10(6): 3–24.
- O'Connor, Noëlle, Mary Rose Stafford i Gerry Gallagher. 2008. The impact of global terrorism on Ireland's tourism industry: An industry perspective. *Tourism and Hospitality Research* 8(4): 351–363.
- Okafor, Godwin i Jenifer Piesse. 2018. Empirical Investigation into the Determinants of Terrorism: Evidence from Fragile States. *Defence and Peace Economics* 29(6): 697–711.
- Pan, Qisheng i dr. 2009. The Economic Impacts of a Terrorist Attack on the Downtown Los Angeles Financial District. *Spatial Economic Analysis* 4(2): 213–239.
- Piazza, James A. 2009. Economic Development, Poorly Managed Political Conflict and Terrorism in India. *Studies in Conflict & Terrorism* 32(5): 406–419.
- Plaza, Beatriz. 2002. A Note on "Panorama of the Basque Country and its Competence for Self-government": Terrorism and the Guggenheim Museum Bilbao Effect. *European Planning Studies* 10(3): 383–389.
- Romagnoli, Marco. 2016. The Effects of Terrorism on Tourism: (Inter)relations, Motives & Risks. *AlmaTourism*, 7(5): 125–133.
- Rosendorff, B. Peter i Todd Sandler. 2005. The Political Economy of Transnational Terrorism. *The Journal of Conflict Resolution* 49(2): 171–182.
- Ruiz Estrada, Mario Arturo i dr. 2018. How does terrorism affect the international trade of Muslim countries. *Quality & Quantity* 52(5): 2255–2268.
- Sandler, Todd. 2010. Terrorism Shocks: Domestic Versus Transnational Responses. *Studies in Conflict & Terrorism* 33(10): 893–910.
- Shahzad, Syed Jawad i dr. 2016. Relationship Between FDI, Terrorism and Economic Growth in Pakistan: Pre and Post 9/11 Analysis. *Social Indicators Research* 127(1): 179–194.
- Sigurnosno-obavještajna agencija 2017. <https://www.soa.hr/UserFiles/File/pdf/Javno-izvjesce-2017.pdf> (pristupljeno 9. travnja 2018.).
- Smyth, Russel, Ingrid Nielsen i Vinod Mishra. 2009. "I've been to Bali too" (and I will be going back): are terrorist shocks to Bali's tourist arrivals permanent or transitory? *Applied Economics* 41(11): 1367–1378.
- Spencer, Alexander. 2012. LessonsL: Terrorism and the Media. Arts and Humanities Research Council. <https://ahrc.ukri.org/documents/project-reports-and-reviews/ahrc-public-policy-series/terrorism-and-the-media/>.
- Sulaiman, Lanre Abdul-Rasheed. 2018. Terrorism comes with Economic Underdevelopment: An Appraisal of how Boko-Haram Activities Undermined Nigeria's Economy during Jonathan's Regime. *Bangladesh e-Journal of Sociology* 15(2): 92–104.
- Tkalec, Marina i Ivan Žilić. 2017. Does Proximity to Conflict Affect Tourism: Evidence from NATO Bombing. Radni materijali EIZ-a, No 4. Str. 1–22.

- Travel & Tourism Economic Impact 2018: Croatia. 2018. World Travel & Tourism Council. <https://www.wttc.org/-/media/files/reports/economic-impact-research/countries-2018/croatia2018.pdf> (pristupljeno 5. srpnja 2018.).
- Turizam u 2012. Statistička izvješća 1491. 2013. Državni zavod za statistiku. https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2013/SI-1491.pdf (pristupljeno 22. siječnja 2019.).
- Turizam u 2016. godini. 2017. Hrvatska gospodarska komora. <https://www.hgk.hr/documents/aktualna-tema-turizam-u-20165899d9633ad81.pdf> (pristupljeno 25. ožujka 2018.).
- Velias, Alina i Philip J. Corr. 2017. Effects of Terrorism Threat on Economic Preferences: The Role of Personality. *Journal of Terrorism Research* 8(2): 62–72.
- Vorsina, Margarita i dr. (2017). The welfare cost of terrorism. *Terrorism and Political Violence* 29(6): 1066–1086.
- Waheed, Abdul i Mokbul Morshed Ahmad. 2012. Socioeconomic Impacts of Terrorism on Affected Families in Lahore, Pakistan. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma* 21(2): 202–222.
- Wheatley, Joseph i Clark McCauley. 2008. Losing your audience: Desistance from terrorism in Egypt after Luxor. *Dynamics of Asymmetric Conflict* 1(3): 250–268.
- Yang, Cheng-Lang, Hung-Pin Lin i Chien-Yuan Chen. 2012. The Impact of Anti-Terrorism Expenditure on Economic Growth and Welfare. *Bulletin of Economic Research* 64(1): 1–7.
- Yaya, Mehmet E. 2009. Terrorism and Tourism: the Case of Turkey. *Defence and Peace Economics* 20(6): 477–497.

TERRORISM AS A THREAT TO ECONOMIC GROWTH – A MYTH OR A REALITY?

Ivan Mintas

SUMMARY

It is not possible to give an unambiguous answer to the question whether and to what extent terrorism influences the economic growth. Although the direct costs of terrorism associated with asset destruction are most noticeable, they can often be outweighed by indirect costs. In this context, depending on the characteristics of the affected country, terrorism may or may not have a significant impact on its economy. When the negative impact of terrorism on the economy was established, the analyzed studies mostly indicated a limited, but often statistically significant, macroeconomic consequences. These consequences were more pronounced at the local level, but the effects of terrorism were often not strong enough to lead to greater and/or more lasting effects on the total GDP of a country. This conclusion is valid for most countries, although the impact of terrorism on economic growth is considerably weaker and sometimes non-existent in larger and more economically developed countries with higher income. On the other hand, the effects of terrorism are more pronounced if we focus only to certain economic sectors, primarily to those that do not depend solely on economic laws, but also on consumer psychology, such as tourism. These consequences may be particularly pronounced in developing countries, especially if there is also political instability, where tourism makes a big share of GDP and where a sudden decline in tourist arrivals and tourism revenues can greatly affect the overall economic growth of a country. However, in spite of the relatively high vulnerability of tourism to the phenomenon of terrorism, studies have mostly shown that this industry is recovering fairly quickly and that the effects of terrorism are not long-lasting provided terrorist campaign is not continuous or long-term. Therefore, to the question of whether terrorism affects the economic growth of a country, it could be shortly replied: yes, it probably affects it negatively, but the effect is situationally and temporally conditioned. Whether this effect will be statistically significant depends on a whole series of factors, most important of which is the gravity and persistence of terrorist acts or terrorist campaigns, the social, political and economic structure of the affected country, its income level and its dependence on the sectors more vulnerable to the effects of terrorism. Furthermore, the consequences that a particular state and society suffer from terrorism is often subjective and difficult to quantify objectively solely in mathematical and economic categories.

Keywords: terrorism, macroeconomics, GDP, tourism, foreign direct investments, trade, consumption.

